

Danmark på vej?

En evaluering af Danmarks opfyldelse af internationale
aftaler om bæredygtig udvikling

Udgivet af 92-gruppen
i anledning af Verdenstopmødet om Bæredygtig Udvikling
i Johannesburg 26.8-4.9.2002.

Denne rapport er skrevet af Heike Penzien. Rapporten er udarbejdet i samarbejde med 92-gruppens underudvalg om klima, skov/biodiversitet, fødevarer samt produktion/forbrug.

En redaktionsgruppe bestående af repræsentanter fra organisationer i 92-gruppen og 92-gruppens sekretariatet har foretaget den endelige redigering af rapporten.

Rapporten er udgivet i maj 2002.

92-gruppen består af 21 miljø- og ulandsorganisationer. Organisationerne er forskellige. Det er ikke alle, der har en mening om alt, hvad der er berørt i denne evaluering. Organisationerne vil heller ikke nødvendigvis være enige i hver eneste detalje.

Organisationerne i 92-gruppen har haft evalueringen i høring, og følgende organisationer har tilsluttet sig anbefalingerne i evalueringen (afsnit 1.5, 2.5, 3.4, 4.4, og 5.5):

Arbejderbevægelsens Internationale Forum
Care Danmark
Danmarks Jægerforbund
Danmarks Naturfredningsforening
Dansk Ornitologisk Forening/BirdLife Danmark
Dansk Ungdoms Fællesråd
Det Økologiske Råd og Selskab
FN-forbundet
Folkekirkens Nødhjælp
Forum for Energi og Udvikling
Friluftsrådet
Greenpeace
Kvindernes U-landsudvalg
Mellempfolkeligt Samvirke
Natur og Ungdom
Nepenthes
Netværket for økologisk folkeoplysning og praksis, Økonet
Organisationen for Vedvarende Energi
U-landsforeningen Svalerne
U-landsorganisationen Ibis
WWF Verdensnaturfonden

92-gruppen c/o Mellempfolkeligt Samvirke
Borgergade 14, 1300 København K
Tlf: 77 31 00 06/ 77 31 00 00 Fax: 77 31 01 17
Website: www.92grp.dk
E-mail: jnordbo@ms.dk

EVALUERINGENS BAGGRUND OG OMFANG	2
KAPITEL 1 BISTAND TIL MILJØ I UDVIKLINGSLANDE	6
1.1 EKSTRA FINANSIEL BISTAND.....	6
1.2 STØTTE TIL FREMME AF KAPACITETSOPBYGNING	8
1.3 MILJØBISTAND TIL KLIMA OG BIODIVERSITET	9
1.4 KONKLUSION.....	11
1.5 ANBEFALINGER	12
KAPITEL 2 ENERGI OG KLIMA.....	15
2.1 DANMARKS OPFYLDELSE AF KYOTOMÅLSÆTNINGEN FOR 2008-12	16
2.2 DANMARKS OPFYLDELSE AF KLIMAKONVENTIONENS OVERORDNEDE MÅLSÆTNING PÅ LÆNGERE SIGT 20	
2.3 DANMARKS BEVÆGELSE MOD BÆREDYGTIGE ENERGIMØNSTRE.....	22
2.4 KONKLUSION.....	24
2.5 ANBEFALINGER.....	25
KAPITEL 3 BIODIVERSITET.....	28
3.1 IN-SITU BEVARELSE AF BIODIVERSITET.....	29
3.2 BÆREDYGTIG RESSOURCEUDNYTTELSE OG SEKTORINTEGRATION.....	32
3.3 KONKLUSION.....	35
3.4 ANBEFALINGER	36
KAPITEL 4 GLOBAL FØDEVAREFORSYNING	38
4.1 FREMME AF EN BÆREDYGTIG FØDEVAREPRODUKTION	39
4.2 FREMME AF BÆREDYGTIG FØDEVARESIKKERHED I UDVIKLINGSLANDENE.....	42
4.3 KONKLUSION.....	45
4.4 ANBEFALINGER.....	45
KAPITEL 5 PRODUKTIONS- OG FORBRUGSMØNSTRE	48
5.1 FREMME AF BÆREDYGTIGE PRODUKTIONSMØNSTRE	48
5.2 FREMME AF BÆREDYGTIGE FORBRUGSMØNSTRE HOS FORBRUGERNE.....	52
5.3 FREMME AF EN BÆREDYGTIG OFFENTLIG INDKØBSPOLITIK	54
5.4 KONKLUSION.....	55
5.5 ANBEFALINGER	56
KAPITEL 6 SAMMENFATNING OG KONKLUSIONER	58
6.1 OMRÅDER HVOR DANMARK OVERHOLDER DE INTERNATIONALE AFTALER	60
6.2 OMRÅDER HVOR INDSATSEN PEGER I DEN RIGTIGE RETNING	62
6.3 OMRÅDER HVOR DANMARK IKKE HAR OVERHOLDT AFTALERNE.....	65
DANMARKS EFTERLEVELSE AF DE INTERNATIONALE FORPLIGTELSE – EN PERSPEKTIVERING	67
REFERENCER.....	70

Evalueringsens baggrund og omfang

I september 2002 mødes ledere fra verdens lande i Johannesburg i Sydafrika til Verdenstopmødet om Bæredygtig Udvikling. Mødet finder sted ti år efter FN's Konference om Miljø og Udvikling i Rio de Janeiro, hvor verdens regeringer forpligtede sig til at arbejde sammen om at skabe en bæredygtig udvikling.

I Johannesburg skal landene gøre status på arbejdet for fremme af bæredygtig udvikling på globalt plan, ligesom de forventes at træffe beslutninger om den fremtidige indsats.

Det officielle formål med Verdenstopmødet er at give fornyet styrke til den globale indsats for bæredygtig udvikling¹. Hvis formålet skal indfries, er det afgørende, at de enkelte lande foretager en kritisk vurdering af tilstrækkeligheden af den indsats, de selv har ydet i de sidste ti år.

Hensigten med denne evaluering er at bidrage til at gøre status over den danske indsats. Evalueringen indeholder en vurdering af, i hvilken grad Danmark har efterlevet internationale aftaler om bæredygtig udvikling.

Evalueringen omfatter såvel juridisk bindende aftaler i form af konventioner, som aftaler, der kun er af politisk karakter. Den i denne sammenhæng vigtigste politiske aftale er Agenda 21, handlingsplanen for global bæredygtig udvikling, som blev vedtaget i Rio².

Men evalueringen vedrører kun et lille udsnit af de forpligtelser, som indgår i de internationale aftaler fra Rio-konferencen og tiden efter Rio. Andet er ikke praktisk muligt. Agenda 21 fylder eksempelvis 275 tætskrevne sider og indeholder flere tusinde konkrete anvisninger på, hvordan bæredygtig udvikling skal opnås.

Evalueringen er koncentreret om fire politikområder (se kapitel 2-5), der alle er vigtige for såvel det nationale arbejde for fremme af en bæredygtig udvikling, som for opnåelse af bæredygtighed på globalt plan:

- klima og bæredygtig energi,
- bevarelse af biodiversitet,
- bæredygtig fødevareforsyning, samt
- bæredygtige produktions- og forbrugsmønstre.

Evalueringen indeholder endvidere en vurdering af Danmarks gennemførelse af et af de centrale løfter fra Rio-konferencen (se kapitel 1), nemlig løftet om at yde yderligere bistand til udviklingslandene med henblik på at fremme bæredygtig udvikling.

Evalueringen behandler således *ikke* en række vigtige områder, der også er omfattet af internationale forpligtelser til fremme af bæredygtig udvikling. Det gælder eksempelvis kemikali

er, affald, transport, luftforurening, havforurening, ørkenspredning, bekæmpelse af fattigdom, borgerinddragelse mm.

Evalueringen indeholder foruden vurderinger af Danmarks efterleven af internationale aftaler, også et sæt anbefalinger til, hvordan Danmark kan styrke indsatsen for bæredygtig udvikling i de kommende år.

Anbefalingerne er input fra 92-gruppen til den kommende tids diskussioner og beslutninger vedrørende Danmarks indsats, f.eks. i forbindelse med Danmarks nationale strategi for bæredygtig udvikling. Anbefalingerne er også relevante, når det skal afgøres, hvad Danmark arbejder for på Verdenstopmødet i Johannesburg, samt når der skal tages stilling til, hvordan Danmark vil følge op på de beslutninger, der træffes på topmødet.

Kapitel 1

Bistand til miljø i udviklingslande

Den tætte sammenhæng mellem miljø og udvikling og visionen om bæredygtig udvikling kom for alvor på den internationale politiske dagsorden med udgivelsen af Brundtlandkommissionens rapport i 1987. I Brundtlandrapporten understreges miljøproblemernes omfattende og globale karakter, samt det forhold at både ”underudvikling” i den fattige del af verden og overforbrug af ressourcer i den rige del af verden medfører miljøproblemer³.

På Rio-konferencen var der da også enighed om, at alle lande på jorden har et fælles ansvar for at fremme en bæredygtig udvikling. Men fordi landene står i meget forskellige situationer, må dette ansvar nødvendigvis være forskelligartet. Den rige del af verden må bære de største byrder. De rige lande må – ud over at løse egne miljøproblemer – medvirke til at hjælpe udviklingslandene med at løse deres miljøproblemer og fremme en bæredygtig udvikling i disse regioner. Det fælles, men forskelligartede ansvar blev slået fast i Rio-deklarationen:

”Stater skal samarbejde i en ånd af globalt partnerskab om at bevare, beskytte og genopbygge sundheden og integriteten af Jordens økosystemer. I betragtning af den forskellige grad af medvirken til den globale miljøforringelse har staterne et fælles, men differentieret ansvar. De udviklede lande anerkender det ansvar, de har for den internationale stræben efter bæredygtig udvikling, i betragtning af det pres, deres samfund udøver på det globale miljø, og de teknologier og finansielle ressourcer, de råder over”⁴.

I forlængelse af dette princip blev der truffet en række beslutninger i Rio om, at de rige lande skulle yde ekstra finansiell bistand til udviklingslande. I dette kapitel redegøres for, hvordan Danmark har søgt at leve op til disse beslutninger.

1.1 Ekstra finansiell bistand

Under forhandlingerne i Rio anerkendte udviklingslandene, at der var behov for en stærkere indsats for at beskytte miljøet, end de og andre lande hidtil havde ydet. Samtidig var de tøvende over for at påtage sig nye forpligtelser på miljøområdet. Miljøbeskyttelse blev i en vis forstand opfattet som en vestlig prioritet og en luksus, som man ikke umiddelbart havde råd til.

Det var afgørende for udviklingslandene at sikre, at midler fra den internationale indsats til bekæmpelse af fattigdom og skabelse af økonomisk udvikling ikke blev omdirigeret til miljøbeskyttelse, og at der blev ydet yderligere bistand til netop dette formål. Danmark støttede aktivt udviklingslandene⁵, og et af de vigtige resultater fra Rio var netop, at den rige del af

verden forpligtede sig til at bidrage med nye og additionelle finansielle ressourcer til bekæmpelse af miljøproblemer i udviklingslandene. I handlingsplanen fra Rio, Agenda 21, blev det slået fast, at der var brug for mange ekstra midler:

”For udviklingslandene, især de mindst udviklede lande, er ulandsbistand en hovedkilde til eksterne midler, og bæredygtig udvikling og implementering af Agenda 21 vil kræve substantielle nye og additionelle midler”⁶.

I Agenda 21 anførtes også et skøn over, hvor mange ressourcer der var behov for. Sekretariatet for Rio-konferencen vurderede, hvad de forskellige aktiviteter i Agenda 21 ville koste, og nåede frem til, at der var behov for yderligere bistand til udviklingslandene i størrelsesordenen 125 mia. \$ om året⁷. Beløbet svarede til, at den samlede globale udviklingsbistand skulle tredobles⁸.

Danmark tog hurtigt skridt til at indfri løftet fra Rio om ekstra bistand. I forbindelse med aftalen om finansloven for 1993 besluttede et bredt flertal i Folketinget at afsætte midler til en global miljø- og katastroferamme, som skulle stige gradvist og nå op på 0,5% af bruttonationalindkomsten, BNI, i 2000⁹. Med finanslovsaftalen for 1998 blev stigningstakten nedjusteret, så de 0,5% først skulle nås i 2005. Samtidig blev rammen omdefineret, og katastrofeindsatsen blev erstattet af en mere omfattende indsats for fred og stabilitet¹⁰.

Halvdelen af de nye midler til internationale formål skulle anvendes til miljøbistand (dvs. 0,25 af BNI), med en ligelig fordeling af midler til Østeuropa og midler til udviklingslande (dvs. 0,125% af BNI til hver). En mindre del af midlerne til udviklingslande skulle dog anvendes på en indsats i Arktis og en global miljøindsats¹¹.

Målet var med andre ord, at Danmark over en årrække ville bidrage med op mod 0,125% af BNI til at indfri løftet om nye og additionelle ressourcer til en miljøindsats i udviklingslande. Der var reelt tale om ekstra midler til denne indsats. Den almindelige danske ulandsbistand var således i 1992 på 1% af BNI¹², og dette niveau blev fastholdt som målsætning for ulandsbistanden frem til finansloven for 2002.

Miljøbistanden til udviklingslande startede med en lille bevilling i 1993 og kom for alvor i gang i 1994. Fra 1994-2000 blev der bevilget i alt omkring 3,5 mia. kr. til denne indsats¹³. For år 2001 var der afsat over 900 mio. kr.¹⁴, svarende til 0,07% af BNI.

Det tager tid at opbygge god bistand. Derfor har den ekstra miljøbistand til udviklingslande haft en lang indfasningsperiode, og har hidtil kun udgjort en lille del af den samlede ulandsbistand. I perioden 1993-2001 beløb den almindelige ulandsbistand sig således til omkring 95 mia. kr.

I finanslovsforslaget for 2002 fra august 2001 sigtedes fortsat mod at nå op på at yde 0,5% af BNI til miljø-, freds- og stabilitetsindsatser i 2005. Til miljøbistand til udviklingslande var der

afsat 1023 mio. kr. Med finanslovsforslaget fra januar 2002 blev bevillingen reduceret med 54% til 470 mio. kr.¹⁵. Bevillingen udgør hermed 0,03% af BNI.

Det er uklart, hvilken målsætning der i dag gælder for niveauet af den danske miljøbistand til udviklingslande. Samtidig er det tvivlsomt, om der længere kan siges at være tale om, at der anvendes nye og additionelle midler til dette formål. Finanslovsforslaget fra januar 2002 indebærer således samtidig en reduktion af den almindelige ulandsbistand, så den kom ned på under 0,97% af BNI¹⁶.

Med nedskæringerne på ulands- og miljøbistanden har VK-regeringen reelt gennemført den form for omlægninger af bistanden, som udviklingslandene frygtede i Rio, nemlig at der bevilges midler til bekæmpelse af udviklingslandenes miljøproblemer uden, at den samlede ramme for bistand til udviklingslande øges. I Rio støttede Danmark som nævnt udviklingslandenes bestræbelser på at undgå denne situation.

Det skal i den forbindelse bemærkes, at nedskæringerne på ulands- og miljøbistanden ifølge VK-regeringen er af midlertidig karakter¹⁷.

1.2 Støtte til fremme af kapacitetsopbygning

I Agenda 21 understreges, at den rige del af verden skal hjælpe udviklingslandene med kapacitetsopbygning på miljøområdet:

”Der bør ydes støtte til samarbejds- og hjælpeprogrammer [...] især i udviklingslandene, på områderne forskning og udvikling, teknisk og human ressource kapacitetsopbygning i forbindelse med uddannelse/oplæring, vedligeholdelse, national analyse af teknologibehov, miljøkonsekvensvurderinger og planlægning af bæredygtig udvikling¹⁸.”

Den ekstra danske miljøbistand til udviklingslande har i hovedsagen bestået i kapacitetsopbygning. Den største del af bistanden er gået til regering-til-regering samarbejde og har typisk været rettet mod styrkelse af statsadministrationernes tekniske og faglige kapacitet på miljøområdet. Der ydes kun i beskedent omfang støtte til anlægsinvesteringer, som for eksempel spildevandsrensningsanlæg¹⁹.

Den danske miljøbistand har været rettet mod 5 lande i Sydøstasien og 10 lande i det sydlige Afrika. Miljøbistanden til 5 af disse lande forventes at ophøre som konsekvens af nedskæringerne i forbindelse med finansloven for 2002²⁰.

I modtagerlandene er den offentlige forvaltning som oftest svag på miljøområdet, så indsatsen for kapacitetsopbygning opfylder et meget stort behov. Kapacitetsopbygning er ydermere vigtig for at sikre lokalt ejerskab til og varige effekter af bistandens projekter. Miljøministerier, kommuner og andre instanser må styrkes for, at de kan varetage forvaltningen af miljølovgivningen.

Styrkelse af den tekniske og faglige kapacitet i den offentlige forvaltning kan imidlertid ikke stå alene. Miljøbeskyttelse har ikke høj politisk prioritet i de fleste af modtagerlandene. Nogle lande har været for fattige til at prioritere miljøet. Andre lande har en økonomisk udviklingsstrategi, som er baseret på hurtig industrialisering og stor eksport.

En forudsætning for at ændre dette er, at befolkningen er oplyst om miljøproblemerne og har mulighed for aktivt at påvirke den politiske proces. Derfor er støtte til NGO'er og andre dele af civilsamfundet, herunder støtte til kapacitetsopbygning og oplysning, afgørende for den langsigtede effekt af den danske miljøbistand.

Den danske miljøbistand har da også indeholdt en indsats rettet mod civilsamfundet, men i visse af modtagerlandene har den været svag, eller den er kommet sent i gang, og der er behov for at styrke denne indsats yderligere. I en evaluering af Udenrigsministeriets miljøbistand i det sydlige Afrika konkluderes, at Udenrigsministeriet bør arbejde mere med at inddrage aktører fra det civile samfund i bistandens projekter og tildele flere ressourcer til dette formål²¹.

En del af miljøbistanden har været rettet mod kapacitetsudvikling i lande, der er vokset ovenud af kriterierne for den fattigdomsorienterede ulandsbistand. Det drejer sig om de såkaldte mellemindkomstlande. Denne bistand har relevans, fordi disse lande ofte er kommet i gang med en økonomisk vækst, der giver helt nye udfordringer for miljø og naturbeskyttelse. Den danske miljøbistand kan være med til at påvirke væksten, så den bliver mere miljøskånsom end den ellers ville være blevet, bl.a. ved at fremme miljøinteressen i disse lande.

Bistanden til mellemindkomstlande har allerede indvundet en række erfaringer – og nået resultater, der har betydning for det globale miljø. Dette har været meget tydeligt i støtten til Central- og Østeuropa, hvor resultaterne i form af renere vand og et mindsket udslip af drivhusgasser er veldokumenterede. Også i de udviklingslande, der er mellemindkomstlande, har det vist sig, at man kan få meget miljø for pengene, bl.a. fordi landene er rimeligt klar til at modtage bistanden. Deres infrastruktur er forholdsvis velfungerende, de har vilje og evne til at indføre mere moderne, miljøvenlig teknologi, og der kan findes samarbejdspartnere med en reel miljøinteresse.

En række af mellemindkomstlandene bidrager til de globale miljøproblemer, bl.a. med udledninger af drivhusgasser, i et omfang, der betyder, at de formentlig i de kommende år vil blive underlagt skrappe krav i de internationale miljøaftaler. Her kan miljøbistanden være med til at styrke mellemindkomstlandenes mulighed for at overholde disse aftaler.

1.3 Miljøbistand til klima og biodiversitet

I Rio blev der truffet beslutning om at iværksætte en global indsats mod menneskeskabte klimaforandringer og mod tab af biodiversitet. Der blev vedtaget internationale konventioner om

de to problemer, og i begge konventioner forpligter de rige lande sig til at hjælpe udviklingslandene med at opfylde disse konventioner ved at give mere bistand.

Af Klimakonventionen fremgår det, at ”*De industrialiserede parter [...] tilvejebringer nye og supplerende finansielle ressourcer til at dække de godkendte samlede omkostninger, som udviklingslandsparterne afholder for at opfylde deres forpligtigelser [...]*”²², ”*Industrilandsparterne [...] bistår endvidere udviklingslandsparter, der er særligt sårbare over for de skadelige virkninger af klimaændringer, med at dække omkostningerne til deres tilpasning til disse skadelige virkninger*”²³, samt ”*Industrilandsparterne [...] træffer de videst mulige foranstaltninger til, alt efter omstændighederne, at fremme, lette og finansiere overførsel af eller adgang til miljøvenlig teknologi og know-how til andre parter, herunder navnlig udviklingsparter, så de kan gennemføre konventionens bestemmelser. I denne proces støtter industrilandsparterne udviklingen og udbygningen af udviklingsparternes egen kapacitet og teknologi*”²⁴.

Af Biodiversitetskonventionen fremgår det, at: ”*Industrilandsparterne tilvejebringer nye og supplerende finansielle ressourcer til, at udviklingslandsparterne kan dække deres godkendte samlede ekstraomkostninger ved gennemførelsen af foranstaltninger til opfyldelse af forpligtelserne i denne konvention, og til, at de kan drage fordel af konventionens bestemmelser [...]*”²⁵.

På trods af disse forpligtelser fra Rio-konferencen tog det forholdsvis lang tid, før der for alvor blev gjort en indsats for at samtænke den danske miljøbistand til udviklingslande med indsatsen i forbindelse med de internationale miljøaftaler, herunder de to ovennævnte konventioner.

Danmark har givet høj prioritet til den globale indsats mod klimaforandringer, og Danmark råder over stor ekspertise på energiområdet. Derfor var det fornuftigt, at bæredygtig energianvendelse med strategien fra 1996²⁶ kom ind som et af syv prioriterede indsatsområder for den danske miljøbistand til udviklingslande. Men støtten til energiprojekter udgjorde i årene 1994-98 kun 5% af miljøbistanden til det sydlige Afrika, og 4% af miljøbistanden til Sydøstasien²⁷.

I 1999 vedtog et bredt flertal i Folketinget, at anvendelsen af bæredygtig energi i den danske miljøbistand skulle opprioriteres²⁸. Efter denne beslutning blev indsatsen på energiområdet forøget – især i Sydøstasien, hvor 12% af miljøbistandsmidlerne gik til energiprojekter i 1999²⁹.

Der har i øvrigt været store forskelle mellem Udenrigsministeriets og Miljø- og Energiministeriets miljøbistand på energiområdet. Udenrigsministeriet har anvendt en mindre del af midlerne på energi. I Sydøstasien har Udenrigsministeriets indsats på energi været stort set fraværende³⁰.

Indsatsen for bevarelse af biodiversitet har spillet en større rolle end energi i den danske miljøbistand. I perioden 1994-99 blev 18% af miljøbistanden til Sydøstasien brugt på beskyttelse

af biodiversitet. For det sydlige Afrika var det 8% af midlerne, der blev anvendt på dette formål³¹.

Den lavere prioritering af biodiversitet i det sydlige Afrika fortsatte i 2000, hvor 15% af miljøbistanden til Sydøstasien blev brugt på formålet, mens der slet ikke blev brugt miljøbistand på biodiversitet i det sydlige Afrika³², selv om det sydlige Afrika indeholder en række værdifulde naturområder med biodiversitet af global betydning.

I 1999 vedtog et bredt flertal i Folketinget, at der generelt skal gøres en større indsats for – via miljøbistand – at sikre, at internationale miljøaftaler efterleves³³. Det førte til, at Miljø- og Energiministeriet i 2000 udarbejdede en form for strategi for styrkelse af sammenhængen mellem miljøbistanden og de internationale miljøaftaler³⁴. Udviklingsministeren tilkendegav i 2001, at Udenrigsministeriet også ville udrede, hvorledes målsætningerne for miljøkonventionerne konkret kunne udmøntes i de forskellige bistandsaktiviteter³⁵.

1.4 Konklusion

Danmark har siden 1992 brugt 1% af bruttonationalindkomsten, BNI, på ulandsbistand. Med beslutningen om yderligere at anvende betydelige midler på miljøbistand til udviklingslande har Danmark levet op til løfterne fra Rio-konferencen om at yde ny og additionel bistand til miljøbeskyttelse i udviklingslande.

Den danske miljøbistand er blevet opbygget gradvist siden 1993, og der er indvundet værdifulde erfaringer med denne bistandsform, ligesom en del af projekterne har haft succes med hensyn til at fremme miljøbeskyttelsen i modtagerlandene.

Det var planen, at miljøbistanden til udviklingslande skulle øges frem mod 2005, hvor en målsætning om at yde 0,125% af BNI på miljøbistand til udviklingslande (og et tilsvarende beløb til Østlande) skulle nås. I finansloven for 2002 blev de midler, der var afsat til miljøbistanden, mere end halveret, og det er i dag uklart, hvilken målsætning der gælder for niveauet af den danske miljøbistand til udviklingslande.

Miljøbistanden til udviklingslande vil udgøre 0,03% af BNI i 2002. Den almindelige ulandsbistand er samtidig reduceret til mindre end 0,97% af BNI. Det betyder, at Danmark samlet set anvender maksimalt 1% på de to bistandsformer. Sammenholdes dette med, at der i 1992 blev brugt 1% af BNI alene på ulandsbistand, er det tvivlsomt, om det længere kan siges, at Danmark anvender nye og additionelle midler på miljøbistand til udviklingslande.

Miljøbistanden er i første række blevet anvendt til at opbygge kapaciteten i modtagerlandenes offentlige forvaltninger. Der er imidlertid behov for i højere grad at involvere aktører fra det civile samfund, så det kan sikres, at miljø fremover får en høj politisk prioritet i modtagerlandene.

Først fra slutningen af 1990'erne blev der for alvor gjort en indsats for at samtænke den danske miljøbistand til udviklingslande med en indsats i forbindelse med de internationale miljøaftaler, herunder Klimakonventionen og Biodiversitetskonventionen. Indsatsen på klima/energi-området har indtil for nylig udgjort en lille del af miljøbistanden, på trods af Danmarks ekspertise på energiområdet og markante internationale indsats mod menneskeskabte klimaforandringer.

1.5 anbefalinger

Anbefaling nr. 1: Danmark bør presse på for, at EU tager et hovedansvar for, at Verdenstopmødet i Johannesburg ender med konkrete beslutninger om ekstra bistand til udviklingslandenes indsats for miljøbeskyttelse og bæredygtig udvikling.

Allerede på Rio-konferencen om miljø og udvikling i 1992 forpligtede den rige del af verden sig til at tage et hovedansvar for at fremme en global bæredygtig udvikling. Denne forpligtelse har den rige del af verden ikke levet op til. De rige lande har reduceret deres udviklingsbistand i stedet for at øge den, og samtidig er fattigdommen i verden ikke reduceret afgørende, ligesom de globale miljøproblemer langt fra er løst.

Skal udviklingen vendes, er det nødvendigt, at der er nogen, der viser vejen og tager ansvaret for at udviklingen går i den rigtige retning. EU bør tage dette ansvar og sætte sin prestige og sine kræfter ind på, at topmødet fører til handling og ikke fortsætter tendensen med mange flotte ord og løfter, der ikke gennemføres i praksis.

I Johannesburg bør forpligtelsen til at yde ny og additional bistand til udviklingslandenes indsats for miljøbeskyttelse gentages og præciseres. Der bør samtidig vedtages præcise forpligtelser om bistand til kapacitetsopbygning og overførsel af mere miljøvenlig teknologi. Endvidere bør der lægges vægt på en gennemførelse af 20-20 principperne fra Det Sociale Topmøde i København, hvor udviklingslandene minimum bør afsætte 20% af deres nationalbudget til uddannelse og sundhed samtidig med at minimum 20% af ulandsbistanden bliver bundet til udvikling indenfor de samme sektorer.

Anbefaling nr. 2: Danmark bør øge bistanden til udviklingslande i forbindelse med finansloven for 2003 og samtidig genindføre målsætningerne om at yde henholdsvis 1% og 0,125% af bruttonationalindkomsten i udviklingsbistand og miljøbistand til udviklingslande. Der bør fortsat ydes miljøbistand til mellemlandslande.

Danmark har hidtil nydt en stor anseelse internationalt for sin indsats for miljø og udvikling, og Danmark har i mange sammenhænge været en alliancepartner for udviklingslandene i forhold til at presse den resterende del af de rige lande til at leve op til deres globale ansvar. Det er vigtigt, at Danmark ikke sætter denne anseelse over styr, hvorfor de hidtidige målsætninger

for bistandens størrelse bør genindføres og opfyldes. Udviklingen i denne retning må startes allerede med finansloven for 2003.

Danmark har i de seneste ti år opbygget kapacitet til at yde miljøbistand af høj kvalitet. Denne kapacitet bør bruges og ikke tabes på gulvet.

Miljøbistanden til mellemindkomstlande bør videreføres. Miljøbistanden til mellemindkomstlande – både i Syd og i Central- og Østeuropa – er væsentlig for det globale miljø, og Danmark har gode muligheder for at støtte vigtige mellemindkomstlande i at gå i en mere bæredygtig retning.

Anbefaling nr. 3: Der bør sikres en stærk kobling mellem miljøbistanden og udviklingslandenes indsats for at implementere internationale miljøaftaler. Energi og biodiversitet bør prioriteres i miljøbistanden.

Den globale velfærd afhænger af miljøindsatsen i udviklingslandene. Udviklingslandene råder eksempelvis over en betydelig del af verdens biodiversitet, ligesom nogle udviklingslande bidrager med en stadig stigende andel af det globale udslip af drivhusgasser.

Med indgåelsen af en række internationale miljøaftaler, er der taget fat på løsningen af de globale miljøproblemer. Det har Danmark arbejdet ihærdigt for. Konventionerne skal imidlertid også implementeres, og miljøbistanden kan være et vigtigt bidrag til, at det sker i Danmarks samarbejdslande. Derfor er det vigtigt, at miljøbistanden sammentænkes med modtagerlandenes indsats for at efterleve målsætninger og konkrete forpligtelser i internationale miljøaftaler.

Klimakonventionen og Biodiversitetskonventionen er blandt de vigtigste internationale miljøaftaler, og indsatsen for at fremme disse konventioners formål bør have højere prioritet end hidtil, hvor bæredygtig energi har spillet en lille rolle i den danske miljøbistand til såvel det sydlige Afrika som Sydøstasien, og hvor bevarelse af biodiversitet har spillet en lille rolle i miljøbistanden til det sydlige Afrika.

I dag har 2 milliarder mennesker ikke adgang til moderne energiforsyning. Det bidrager til at fastholde mange af disse mennesker i fattigdom. Dansk miljøbistand til bæredygtig energi bør medvirke til at afhjælpe dette problem.

Anbefaling nr. 4: Miljøbistanden bør i højere grad rettes mod oplysning og inddragelse af aktører fra det civile samfund, så det kan sikres, at miljø fremover får en høj politisk prioritet i modtagerlandene.

Oplysning om miljøforhold og inddragelse af befolkningen i beslutninger på miljøområdet er væsentlig for at skabe opbakning til bæredygtig udvikling og for at gennemføre den nødvendige omstilling af samfundene. Det er med andre ord vigtigt at involvere det civile samfund, så miljøbistanden kan få langvarige effekter. I forbindelse med beskyttelse af områder med

bevaringsværdig biodiversitet er det eksempelvis væsentligt at inddrage den del af befolkningen, som er afhængig af daglig adgang til udnyttelse af naturressourcerne.

Kapitel 2

Energi og klima

Klimakonventionen³⁶ blev vedtaget under Rio-konferencen i 1992, og omfatter den menneskeskabte udledning af drivhusgasser, som i den supplerende protokol, Kyotoprotokollen³⁷, er specificeret som CO₂, metan, lattergas og industrigasserne HFC'er, PFC'er og SF₆. Montreal-protokollen³⁸, som blev vedtaget i 1987, regulerer drivhusgasserne CFC og HCFC.

Verdens lande har med ratificeringen af Klimakonventionen forpligtet sig til at *”opnå en stabilisering af koncentrationerne af drivhusgasser i atmosfæren på et niveau, som kan forhindre farlig antropogen indvirkning på klimasystemet”*³⁹. Dette skal ifølge Klimakonventionen ske inden for en tidsramme, *”der er tilstrækkelig til at sikre, at økosystemerne kan tilpasse sig naturligt til klimaforandringerne, til at fødevarereproduktionen ikke trues, og til at den økonomisk udvikling kan fortsætte på et bæredygtigt niveau”*⁴⁰.

Det er i praksis ikke muligt at afgøre med absolut sikkerhed hvilke temperaturstigninger, der er farlige, og som derfor bør undgås. Det fremgår dog af Det Internationale Klimapanel (IPCCs) tredje klimavurderingsrapport, at en global opvarmning over 1°C vil give stor risiko for udslettelse af en række unikke arter og økosystemer, og vil medføre flere og kraftigere storme, oversvømmelser, tørke m.m.⁴¹ En temperaturstigning på 1-2°C kan vise sig at have positive økonomiske effekter i Danmark og nogle andre industrilande, men er samtidig fatalt for de økosystemer, der derved trues af udslettelse, eller de mennesker, der får deres huse og afgrøder ødelagt af storm, tørke eller oversvømmelse. Der er derfor gode grunde til at sætte som mål, at den globale opvarmning begrænses til 1°C i det 21. århundrede⁴².

Klimakonventionen anfører, at konventionens parter inden 2000 bør have reduceret udledningen af CO₂ og andre drivhusgasser til et niveau, der tilsvare det enkelte lands udledning af disse drivhusgasser i 1990⁴³. På den første partskonference under Klimakonventionen erkendte parterne dog klart, at en reduktion af denne størrelsesorden langt fra ville være tilstrækkelig til at opfylde Klimakonventionens overordnede målsætning. I Kyotoprotokollen opstilledes således yderligere krav om reduktion af CO₂ og de fem andre drivhusgasser i perioden 2008-2012 (1. forpligtelsesperiode) – og det angives, at senest i 2005 skal protokollens parter begynde forhandlinger om yderligere reduktionsforpligtelser i efterfølgende forpligtelsesperioder.

Udover forpligtelser i Klimakonventionen og Kyotoprotokollen, har verdens regeringer indgået forpligtelser mht. klima og energi i bl.a. Agenda 21⁴⁴ og Programmet for den videre implementering af Agenda 21⁴⁵.

I Danmark har to omfattende politiske dokumenter hidtil tegnet den danske klima- og energipolitik, herunder den danske opfølgning af de internationale forpligtelser. Dette drejer sig om Klima 2012⁴⁶, samt den forudgående handlingsplan for dansk energipolitik, Energi 21⁴⁷. Her gives bud på, hvordan Danmark kan efterleve Klimakonventionen og Kyotoprotokollens målsætninger om reduktioner af den menneskeskabte udledning af drivhusgasser på kort sigt. Samtidig med at det angives, at Danmark skal tilstræbe en halvering af CO₂-udslippet i 2030⁴⁸.

Danmark har et stort ansvar for at styrke indsatsen for reduktion af drivhusgasser. Det danske udslip af CO₂ pr. indbygger er således omkring 4 gange så stort som det globale gennemsnit⁴⁹, og Danmark er målt pr. indbygger en af verdens største udledere. Til gengæld er Danmark også et af de få lande, der har iværksat en seriøs indsats for at begrænse CO₂-udslippet.

I det følgende evalueres Danmarks indsats i forhold til efterlevelse af Klimakonventionen, Kyotoprotokollen, Agenda 21 samt Programmet for den videre implementering af Agenda 21. Evalueringen fokuserer på: Danmarks opfyldelse af Kyotomålsætningen for 2008-12; Danmarks opfyldelse af Klimakonventionens overordnede målsætning på længere sigt; samt Danmarks bevægelse mod bæredygtige energimønstre.

2.1 Danmarks opfyldelse af Kyotomålsætningen for 2008-12

I Kyotoprotokollen opstilles et mål om, at de industrialiserede landes samlede emission af drivhusgasser skal reduceres i forhold til 1990-niveau med i gennemsnit 5,2% i en første forpligtelsesperiode fra 2008-12⁵⁰. EU forpligter sig i den forbindelse til at foretage en reduktion af CO₂ og de fem andre drivhusgasser på 8% i den pågældende forpligtelsesperiode, jfr. Kyotoprotokollens Annex B. Klimakonventionens parter skal ifølge protokollens Artikel 3.9 fra 2005 forhandle om yderligere reduktioner i en næste forpligtelsesperiode.

EU har valgt at opfylde sin målsætning om 8%-reduktion via en intern fordeling blandt medlemslandene, også kaldet byrdefordelingen. Dette betyder, at nogle lande skal reducere mere end 8%, mens andre EU-lande ligefrem får lov til at forøge deres udledninger. Danmark har i forbindelse med byrdefordelingen forpligtet sig til at reducere CO₂ og de fem øvrige drivhusgasser med 21% som et gennemsnit for perioden 2008-12, målt i forhold til udledningsniveauet i 1990⁵¹.

Energistyrelsens fremskrivning fra foråret 2001 viste, at Danmark med de daværende vedtagne virkemidler ville være tæt på at opfylde Kyotomålsætningen for perioden 2008-12. Dog ville der ifølge Energistyrelsen være en manko på 1,8 mio. tons CO₂-ækvivalent, svarende til 2,4 procentpoint af Danmarks 21%-målsætning⁵².

Denne fremskrivning var dog baseret på fire forudsætninger: For det første, at der i forhold til basisåret 1990 korrigeres for den danske import af el, der var særlig stort i 1990; for det andet, at elsektorens CO₂-kvoter forlænges og gradvist sænkes efter 2003; for det tredje, at der sker

en opfyldelse af biomassehandlingsplanens mål; og for det fjerde, at udbygningen med havvindmøller gennemføres som planlagt⁵³.

Med EU's Miljøministerråds beslutning af d. 4. marts 2002, er forudsætningen om korrektion af basisåret reelt faldet til jorden. EU besluttede, at medlemslandene skal ratificere Kyoto-protokollen uden betingelser. Den danske insisteren på korrektion af basisåret er nu henvist til en teknisk drøftelse i 2006, hvor EU skal meddele Klimakonventionens sekretariat de faktiske tons, man reducerer for at opfylde %-forpligtelserne i Kyoto-protokollen. Da alle lande vil være henvist til at anvende fælles metoder godkendt af IPCC, er der ringe sandsynlighed for, at den danske regering vil møde nogen særlig imødekommenhed i forhold til korrektion af basisåret. Det betyder i praksis, at mankoen for Danmarks opfyldelse af Kyotomålsætningen er 5 mio. tons CO₂-ækvivalenter større end de 1,8 angivet tidligere.

Med VK-regeringens stop for tre havvindmølleparker og bebudede nedskæringer på energibesparelser og vedvarende energi bliver mankoen yderligere ca. 1½-2 mio. tons større⁵⁴.

En yderligere grundpille – fastsættelse af kvoter for CO₂-udslip for elsektoren for at hindre nettoeksport for elsektoren i 2008-12 – er endnu ikke på plads⁵⁵. Fastsættelsen af kvoter for elværkernes CO₂-udslip kan vise sig at blive et stort problem for den danske opfyldelse af Kyotomålsætningen. Dette hænger sammen med at eleksport i henhold til Klimakonventionens aftaler indregnes i eksportlandets og ikke i det importerende lands CO₂-regnskab. Forskningscenter Risø har således beregnet, at uden en forlængelse af CO₂-kvoter i elsektoren, vil elværkerne frit kunne eksportere el, der medfører et merudslip på 12,9 mio. tons CO₂ i perioden 2008-12⁵⁶.

Det betyder alt i alt, at Danmarks aktuelle reelle manko er knapt 22 mio. tons CO₂-ækvivalenter uden CO₂-kvoter i 2008-12 – og knap 9 mio. tons CO₂-ækvivalenter med CO₂-kvoter⁵⁷.

Dansk eleksport

Danmark er det land i EU, der har den største overkapacitet til produktion af elektricitet. Overkapaciteten er opstået, fordi de ældre kulfyrede værker ikke er blevet lukket ned i takt med, at der er udbygget med decentral kraftvarme og vind. De ældre elværker anvendes i dag som reservekapacitet i tilfælde af udfald på andre værker, samt til eksport af elektricitet til Norge og Sverige, når der er mangel på vand i de nordiske vandkraftssystemer, men også i stigende grad til at kompensere for manglende elkapacitet i disse lande.

Samlet har Danmark i dag en overkapacitet på godt 2500 MW, udover de 20% af årets maksimale belastning man normalt planlægger at have i reserve⁵⁸. Hvis denne store overkapacitet bliver anvendt til at producere el til eksport, kan det som beskrevet ovenfor i værste fald medføre en ekstra CO₂-emission i Danmark på 12,9 mio. tons.

Det understreger behovet for at regulere elsektorens CO₂-udslip i en verden, hvor el handles på kommerciel vis over landegrænser. Ifølge Energistyrelsen vil muligheden for at nå Danmarks 21%-målsætning i henhold til Kyotoprotokollen således afhænge af, at der fastsættes kvoter i perioden 2008-12, som forhindrer nettoeksport for elsektoren⁵⁹.

I Energireformen fra 1999 blev elproducenterne tildelt kvoter for hvor megen CO₂, de maksimalt må udlede. Dette er foreløbig fastsat i forhold til perioden 2000-2003. Begrænsningen blev dog først sat i kraft i 2001 pga. forsinket godkendelse fra EU-kommissionen. I år 2001 måtte sektoren samlet udlede 22 mio. tons, hvorefter kvoterne gradvist reduceres til 20 mio. tons i 2003.

Overskrides den årlige kvote, skal produktionsselskaberne betale en ganske lav strafafgift til staten på 40 kr. pr. ton CO₂⁶⁰. Afgiften svarer til en stigning i produktionsprisen på 3,4 øre/kWh på et ældre kulkraftværk med en virkningsgrad på 40%. Til sammenligning var den gennemsnitlige elpris på spotmarkedet i Danmark i 2001 17,6 øre/kWh.

Den nuværende lave strafafgift virker ikke som et effektivt økonomisk virkemiddel til at forhindre den førømtalte kulbaserede eleksport. Det kan således, trods strafafgiften, godt betale sig for de kulbaserede kraftværker at producere overskydende el til eksport. Endvidere er strafafgiften, ifølge Energistyrelsen, heller ikke tilstrækkelig stor til at give producenterne af kulbaseret el økonomisk incitament til at omlægge produktionen til renere energiformer⁶¹.

EU-kommissionen fremlagde i oktober 2001 et direktivforslag til CO₂-kvotehandel i EU, som Miljøministerrådet har principgodkendt. Direktivforslaget indeholder en strafafgift for overskridelse i perioden 2005-08 på 50 Euro (ca. 435 kr.) pr. ton CO₂ og 100 Euro efter 2008⁶². Dette svarer til det dobbelte af markedsprisen for CO₂-kvoter, som EU skønner bliver 200-300 kr. pr. ton CO₂. Altså en strafafgift der er godt 12 gange så stor som den nuværende danske strafafgift.

På nuværende tidspunkt er der i Danmark ikke fastsat kvoter for elproduktionen efter 2003. Det giver en risiko for, at der, afhængigt af de internationale markedsvilkår, til den tid vil blive eksporteret en betydelig mængde elektricitet fra Danmark. Det er endnu uklart om VK-regeringen har planer om at fortsætte kvoteordningen for elværkernes emission af CO₂. Derimod har regeringen planer om i større udstrækning at benytte de såkaldte Kyoto-mekanismer til at opfylde Danmarks Kyoto-målsætning. Regeringen vil inden udgangen af 2002 tage stilling til et samlet oplæg om, hvordan Danmarks reduktionsforpligtelse kan håndteres på den, efter regeringens opfattelse, mest hensigtsmæssige måde⁶³.

Kyotomekanismerne

Kyotoprotokollen giver mulighed for, at industri- og udviklingslande samt industrilandene indbyrdes kan lave fælles projekter for reduktion af CO₂, under henvisning til de såkaldt projektbaserede Kyotomekanismer - Joint Implementation (JI) eller Clean Development Mechanism (CDM). Kravet til et sådant projekt er, at *"det pågældende projekt skal give en nedbrin*

gelse af emissioner fordelt på kilder eller en forhøjelse af optagelser fordelt på dræn, som ligger ud over den, der ellers ville være opnået”⁶⁴.

Yderligere indeholder Kyotoprotokollen muligheden for, at Klimakonventionens parter kan oprette et internationalt marked for CO₂-kvoter. Ideen er, at Klimakonventionens parter kan købe kvoter af andre lande, der ikke har brugt deres kvote fuldt ud - og så modregne disse kvoter i eget CO₂-regnskab.

På grund af den store overkapacitet af el, har de danske elværker, som beskrevet ovenfor, en interesse i at købe CO₂-kvoter på det internationale marked, hvis det markedsmæssigt kan betale sig. Handel med CO₂-kvoter på det internationale marked rejser dog et problem, nemlig det fænomen der internationalt kaldes 'varm luft'. De nationale mål, som afspejles af Kyoto-målsætningen, angiver et maksimalt tilladt udledningsniveau målt i forhold til udledningen i 1990. Begrebet 'varm luft' opstår, fordi nogle østlande som Rusland og Ukraine har oplevet et markant fald i udledningen af CO₂ siden 1990, og således har et overskud af kvoter, de ikke forventes at anvende selv. Salg af disse kvoter medfører i realiteten en stigning i det samlede CO₂-udslip, som ellers ikke ville have fundet sted.

VK-regeringen har udtrykt stor interesse i JI- og CDM-projekter. Regeringens miljøpolitik er karakteriseret ved målsætningen om mest miljø for pengene. Miljøminister Hans Christian Schmidt har således udtalt, at *”udledningen af CO₂ skal ses globalt, og derfor kan vi for de samme penge reducere udledningen meget mere i de fattige lande. Gevinsten ville ikke være så stor herhjemme, hvor vi i forvejen har reduceret markant”*⁶⁵. Holdningen bygger på en antagelse af, at det er billigere for Danmark at investere i CO₂-reduktioner uden for landet grænser.

Udover at ovenstående antagelse kan vise sig ikke at være rigtig, så er betragtningen samfundsøkonomisk snæver og kortsigtet, idet den udelukkende er baseret på en sammenligning af investeringsomkostninger per reduceret tons CO₂. Yderligere fordele ved investeringer i Danmark indgår ikke i beregningerne. F.eks. vil investeringer i Danmark kunne medføre forbedret lokalmiljø, flere arbejdspladser, øget teknologiudvikling, eksport af miljøteknologi, samt i det hele taget medføre en øget inddragelse af og engagement hos den danske befolkning.

VK-regeringens udmeldinger er ydermere til dels et brud med den linie, der tidligere har været lagt i forhold til Danmarks brug af CDM- og JI-projekter. I Klima 2012 anførtes, at JI- og CDM-projekter var et nyt sæt virkemidler, der dog først og fremmest kunne benyttes som supplement til at opfylde den danske Kyotoforpligtelse. Nationale virkemidler skulle stadig udgøre den væsentligste indsats i opfyldelsen af Danmarks 21%-forpligtelse. Dette blev begrundet dels i vigtigheden af at igangsætte langsigtede reduktioner af drivhusgasser for derved at kunne opfylde Klimakonventionens overordnede målsætning, og dels i vigtigheden af at fastholde en målrettet national teknologiudvikling⁶⁶.

Brug af Kyotomekanismerne i forhold til at overholde reduktionsmålsætningen i Kyotoprotokollen med hjemlige virkemidler, har den risiko, at der ikke vil være incitament til at sætte en udvikling i gang i Danmark mod mere bæredygtige energimønstre. Skal det globale udslip af drivhusgasser nå et niveau, der er bæredygtigt på lang sigt, er det afgørende, at den rige del af verden reducerer deres udslip kraftigt. I Klimakonventionen anerkendte den rige del af verden da også, at ”*Industrilandene bør ... tage føringen i bekæmpelsen af klimaændringer og de skadelige virkninger heraf*”⁶⁷.

Danmarks hidtidige førerrolle på vindkraftområdet har været særdeles vigtig for udviklingen af et internationalt marked for vindmøller. Det er i høj grad Danmarks fortjeneste, at de øvrige EU-medlemslande efterhånden prioriterer vedvarende energi og især vindkraft højt. Danmarks mod til at sætte høje mål for anvendelsen af og yde tilskud til vedvarende energi og evnen til at nå disse mål, har været en væsentlig inspiration, da man i 2001 fastsatte et samlet mål for anvendelsen af vedvarende energi i EU. Det kan også samtidig nævnes, at i Danmark har særlig vindmølleindustrien medvirket til at der er skabt mange nye arbejdspladser.

2.2 Danmarks opfyldelse af Klimakonventionens overordnede målsætning på længere sigt

---

Klimakonventionens overordnede formål er som beskrevet tidligere at ”*opnå en stabilisering af koncentrationerne af drivhusgasser i atmosfæren på et niveau, som kan forhindre farlig antropogen indvirkning på klimasystemet*”⁶⁸.

I Energi 21 anføres, at en stabilisering af CO₂-koncentrationen i atmosfæren på 450 ppmv (milliontedel af rumfanget) globalt set vil danne udgangspunktet for udformningen af den danske energipolitik på såvel kortere som længere sigt, og der blev sat som foreløbigt pejlemærke, at udslippet af drivhusgasser skal reduceres med 50% i 2030 i forhold til 1990. Energi 21 forholder sig til IPCC's anden klimavurderingsrapport fra 1995⁶⁹. I IPCC's tredje klimavurderingsrapport fra 2001, har IPCC dog vurderet, at de fremtidige temperaturstigninger som følge af udslippet af drivhusgasser vil være højere end før antaget⁷⁰.

Energistyrelsen har, på baggrund af IPCCs beregninger fra 1995, opstillet et scenarium for stabilisering af CO₂-koncentrationen i atmosfæren på 450 ppmv⁷¹. Energistyrelsen tager udgangspunkt i, at de industrialiserede lande inden for en kort årrække påbegynder egentlige reduktioner af deres CO₂-udledninger, samt at udviklingslandene pga. økonomisk vækst og befolkningstilvækst først vil være i stand til at yde en tilsvarende indsats omkring 2020. Dette udgangspunkt er i fin overensstemmelse med den senere vedtagne Kyotoprotokol, hvorefter industrilandene skal reducere deres drivhusgasudledninger med gennemsnitlig 5,2% i 2008-2012, mens reduktioner for udviklingslandene tidligst kan komme på tale på den anden side af 2012.

Udgangspunktet for Energistyrelsens scenarium er, at der som hovedregel i dag er enorme forskelle mellem CO₂-udledningerne i hhv. industrilandene og udviklingslandene: Det typiske udviklingslande har, målt pr. indbygger, en CO₂-udledning på en brøkdel af det typiske industriland.

Skal der opnås et globalt stabiliseringsniveau af CO₂-koncentrationen i atmosfæren på 450 ppmv, regner Energistyrelsen med, at det gennemsnitlige udslip af drivhusgasser per indbygger i Danmark skal reduceres fra ca. 12 tons CO₂ i 1994 til 1,2 tons per indbygger i 2100⁷². Det svarer til en reduktion på 90%. Det er endvidere værd at bemærke, at Energistyrelsens beregninger forudsætter, at hovedparten af denne enorme reduktion skal ske inden 2050.

I IPCCs tredje klimavurderingsrapport er gennemgået scenarier, der leder til stabilisering på 450 ppmv i år 2100. Anvendes et gennemsnit af disse scenarier, skal det globale CO₂-udslip reduceres til 7,5 Gigaton kulstof (GtC) i 2030 og 5 GtC i 2050. Skal Danmarks udslip svare til et globalt gennemsnit, indebærer det, at der skal ske en reduktion af CO₂-udslippet pr. person i Danmark på hhv. 65% i 2030 og 80% i 2050 af det nuværende danske udslip på 10 tons CO₂ pr. person (med en forventning om at verdens befolkning er steget til 8 milliarder i 2030 og 9 milliarder i 2050)⁷³.

Et stabiliseringsniveau på 450 ppmv er dog sandsynligvis ikke nok til at forhindre farlige klimaforandringer. 450 ppmv kan forventes at give temperaturstigninger mellem 1,6 °C og 1,9 °C i det 21. århundrede, mens der er gode grunde til at sætte som mål, at temperaturen ikke stiger mere end 1°C. Der er selvfølgelig en del usikkerhed omkring sådanne vurderinger, men skal den globale opvarmning begrænses til 1°C, vil det med meget stor sandsynlighed kræve, at CO₂-niveauet stabiliseres på et niveau lavere end 450 ppmv. Det vil således indebære CO₂-reduktionskrav, der er større end de 65% og 80% i hhv. 2030 og 2050 som anført ovenfor⁷⁴.

Dette viser med alt tydelighed, hvilken betydelig indsats, der skal leveres allerede over de næste årtier. De danske klimapolitiske initiativer har hidtil været rettet mod at opfylde en national målsætning om at nedsætte det danske CO₂-udslip med 20% i perioden fra 1988 til 2005. Denne målsætning vil Danmark, ifølge Energistyrelsens seneste fremskrivning fra marts 2001, være i stand til at opfylde - med en manko på -0,3%⁷⁵. Altså en lille overopfyldelse. Der er dog her tale om det korrigerede CO₂-udslip. Der korrigeres for CO₂-udslip i forbindelse med netto-eksport, samt for mer/mindreudslip af CO₂ i forbindelse med klimaudsving i forhold til et vejrmæssigt normalt år.

Selv hvis det, med de nuværende initiativer, lykkes for Danmark at nå en 21% reduktion af CO₂ for perioden 2008-12, så skal der stadig iværksættes meget vidtgående initiativer før Danmark kommer i nærheden af at nå det nationale pejlemærke om en CO₂-reduktion på 50% i 2030. Det samme kan siges om muligheden for at efterleve reduktioner på 65% i 2030 og 80% i 2050, som en efterlevelse af et stabiliseringsniveau for CO₂-koncentrationen på 450 ppmv vil kræve. Som det vil fremgå af det følgende, har Danmark ikke på nuværende tids

punkt iværksat initiativer, eller har planer om at iværksætte initiativer, der er omfattende nok til at skabe den nødvendige langsigtede CO₂-reduktion.

2.3 Danmarks bevægelse mod bæredygtige energimønstre

I Programmet for den videre implementering af Agenda 21 anføres, at ”*der er brug for en bevægelse mod bæredygtige mønstre i forhold til produktion, distribution og forbrug af energi*”⁷⁶.

Den hidtidige indsats i Danmark har overvejende været koncentreret om reduktion af CO₂-emissionen fra anvendelsen af energi. På områder som landbrug og affald, er det primært andre mål end drivhusgasreduktioner, der forfølges⁷⁷.

Med energihandlingsplanen, Energi 2000, fra 1990, blev der påbegyndt en omlægning af det danske energisystem. Gennem de sidste 10 år er der sket en gradvis omlægning af elproduktionen fra anvendelsen af store kulfyrede elværker til små decentrale kraftvarmeværker fyret med naturgas og biomasse. I perioden 1990 til 2000 er kulforbrugets andel af det samlede energiforbrug næsten halveret og dækker i dag ca. 21% af det samlede energiforbrug, dog ca. 45% af den samlede elproduktion i Danmark⁷⁸. I samme periode er forbruget af vedvarende energi (solvarme, vind- og vandkraft, geotermi, biomasse, biogas, affald og varmepumper) steget fra at dække ca. 7% i 1990 til at dække ca. 11% i 2000 af det samlede energiforbrug⁷⁹. Forbruget af naturgas er i samme periode steget fra at dække ca. 10% i 1990 til at dække ca. 23% i 2000 af det samlede energiforbrug⁸⁰. Samlet har Danmarks bruttoenergiforbrug været nogenlunde konstant siden 1980⁸¹, på trods af en betydelig økonomisk vækst. Der er således tale om en afkobling mellem vækst i bruttonationalproduktet og energiforbrug.

Der er indført en række andre virkemidler til CO₂-reduktion. De væsentligste har været tilskud til elproduktion baseret på vind og biomasse, samt tilskud til decentrale og industrielle kraftvarmeværker fyret med naturgas og biomasse. I forbindelse med aftalen om liberalisering af elsektoren mellem et bredt flertal af Folketingets partier i 1999 blev det aftalt, at det hidtidige tilskudssystem skulle erstattes af grønt marked baseret på VE-beviser – en ordning der nu politisk er udskudt ihvertfald et par år.

Et bredt flertal i Folketinget vedtog yderligere i 1997 et totalt stop for anvendelsen af kul i nye elværker, og det betyder, at kulkraften langsomt afvikles i Danmark. Af Energi 21 fremgår det, at det sidste kulfyrede kraftværk forventes lukket i år 2028.

Fremme af vedvarende energi

I Agenda 21 anføres, at regeringerne skal fremme ”*forskning, udvikling, overførsel og brug af teknologier og erfaringer med miljøvenlige energisystemer, inklusiv nye og vedvarende energisystemer*”⁸². Tilsvarende krav opstilles i Kyotoprotokollen Artikel 2⁸³.

I Klima 2012 anføres, at brugen af fossile brændsler skal nedbringes til fordel for vedvarende, bæredygtige energikilder, og i Energi 21 anføres, at reduktion af CO₂ skal nås ved at anvende renere brændsler i produktionen af el og varme. Naturgas, affald og vedvarende energiresourcer som f.eks. biomasse, vindkraft og solenergi skal i stigende omfang fortrænge kul og olie⁸⁴.

Op gennem 1990'erne blev der opbygget rammer og incitamenter for udbygningen med vedvarende energi med henblik på at nå de fastlagte målsætninger. Med hensyn til vedvarende energi, har Danmark i Energi 21 sat som mål, at udbygningen med vedvarende energi skal stige med 1% pr. år. I Klima 2012 anføres som mål, at andelen af vedvarende energi skal dække 12-14% af energiforbruget i 2005 - et mål som Energistyrelsen forventer kan nås med den nuværende indsats. Yderligere sigtes der mod, at vedvarende energi øges til 35% af energiforbruget inden 2030⁸⁵.

Som et led i opfyldelsen af denne 35%-målsætning havde man fra Energistyrelsens side en forventning om, at vedvarende energi vil udgøre 20% af energiforbruget i 2012. Energistyrelsens egne fremskrivninger viser dog, at denne forventning til andelen af vedvarende energi ikke kan realiseres. Det er derfor ifølge Energistyrelsen stadig nødvendigt at sætte nye initiativer i gang, som rækker ud over 2005⁸⁶. VK-regeringen har tværtimod nedprioriteret indsatsen for udbredelsen af vedvarende energi, og har i deres udspil til en bæredygtighedsstrategi fjernet kvantitative målsætninger for udbygning af vedvarende energi⁸⁷.

Energibesparelser

I Kyoto-protokollen anføres, at Annex 1-landene (i-landene) skal ”forbedre energieffektiviteten i relevante sektorer af den nationale økonomi”⁸⁸.

Bruttoenergiforbruget har gennem de sidste 20 år ligget stabilt på omkring 800 PJ om året. Dette er i sig selv bemærkelsesværdigt, fordi det betyder, at den typiske sammenhæng mellem økonomisk vækst og energiforbrug er brudt.

Transportsektoren er den eneste sektor, hvor energiforbruget fortsat stiger⁸⁹. Fremskrivninger af transportsektorens energiforbrug viser, at energiforbruget fra den indenlandske transport (uden Forsvarets andel) vil stige med 22% fra 1988 til 2005, og at den tilsvarende CO₂-udledning vil stige med 28%⁹⁰. Den trafikafledte CO₂-udledning skulle i 2005 være stabiliseret på 1988-niveau. Dette fremgår af den trafikpolitiske målsætning som blev fremlagt i 1990. Denne stabiliseringsmålsætning blev dog opgivet i april 2001, og erstattet med en målsætning om, at kurven for CO₂-udledningen fra transportsektoren skal knækkes i 2002, med henblik på en stabilisering i 2010-2015 på et niveau, der er 20% højere end 1988-niveauet.

Energibesparelser og energieffektivitet har stadig et meget stort potentiale. Der er store uudnyttede muligheder for energibesparelser og anvendelse af mere energieffektive produktions- og transportmetoder. Energistyrelsen har således identificeret muligheder for at spare omkring 50% på energiområdet i 2030, hvis produktionen løbende tilpasses og baseres på de til enhver

tid bedst tilgængelige teknologier⁹¹. IPCC's tredje klimavurderingsrapport identificerer generelt bygningssektoren som det største potentiale for energibesparelser, efterfulgt af energieffektivisering i industrisektoren⁹².

Med vedtagelsen af Energispareloven i 2000, var der lagt op til en intensiveret indsats på energibesparelsesområdet. Foreløbig har VK-regeringen ikke afsat midler til en sådan indsats, men har tværtimod beskåret puljer til energibesparelser kraftigt.

Danske energisubsidier

I Programmet for den videre implementering af Agenda 21 anføres, at *"der er et behov for at fremme reduktion og gradvis fjernelse af energisubsidier på produktion og forbrug som hindrer en bæredygtig udvikling"*⁹³.

I Danmark er der en række subsidier, der direkte eller indirekte understøtter brugen af fossile brændsler. Dette drejer sig især om transportfradraget, reduktionen af energiafgiften på el-varme, reduktionen af CO₂-afgiften på tunge processer, samt kulbrintefradraget for investeringer i kulbrintevirksomhed (olie- og gasudvinding samt efterforskning primært i Nordsøen).

Kulbrintefradraget betyder, at olie- og gasselskaberne kan afskrive 25 pct. af deres investeringerne i udvinding og efterforskning. Da fradraget gives i 10 år, betyder dette et fradrag på 250 pct. af investeringsudgiften⁹⁴.

Analyser viser samtidig, at en afbrænding af de i dag allerede påviste reserver af fossile brændsler vil medføre temperaturstigninger, der overskrider mange økosystemers kritiske grænse for tilpasning⁹⁵. Dette viser at de investeringer, der anvendes for at finde flere fossile brændsler, særlig kul og olie, er investeringer i farlige klimaændringer og heller burde bruges til yderligere at udvikle og implementere de vedvarende energikilder, som skal bidrage til udfasningen af de fossile brændsler.

Nogle danske subsidier har således en direkte eller indirekte negativ virkning i forhold til udledning af CO₂. Der har dog også været, og er stadig, danske subsidier, der fremmer en bæredygtig udvikling med hensyn til klima og energi. Denne form for subsidier er VK-regeringen dog i færd med at afvikle.

2.4 Konklusion

Danmark har mulighed for at opfylde den internationale 2008-12-målsætning, men en opfyldelse kræver, at den kulbaserede eleksport forhindres eller bliver stærkt begrænset, og at der igangsættes betydelige initiativer til energibesparelser og udbygning af den vedvarende energisektor. VK-regeringen lægger op til, at Danmarks opfyldelse af Kyotoprotokollens reduktionsmålsætninger kan opnås gennem køb af kvoter på et internationalt marked, eller gennem 'Joint Implementation' og 'Clean Development mechanism', hvor Danmark, via projekter til reduktion af udledning af drivhusgasser i udlandet, kan fraskrive denne reduktion på eget

regnskab. Dette er et brud med den tidligere klimapolitik, hvor disse virkemidler kun blev anset som et supplement til en egentlig indsats i Danmark. Regeringen har endnu ikke angivet, hvor stor en rolle disse mekanismer skal spille, hvilke typer af Kyoto-mekanismer man vil satse på og – ikke mindst - om der er typer af projekter, man ikke vil acceptere.

Selvom Danmark kan nå målet om, at andelen af vedvarende energi skal dække 12-14% af energiforbruget i 2005, er den nuværende indsats næppe tilstrækkelig til at nå pejlemærket om at vedvarende energi skal udgøre 35% af energiforbruget i 2030. Det er derfor stadig, ifølge Energistyrelsen, nødvendigt at sætte nye initiativer i gang, som rækker ud over 2005. VK-regeringen har i stedet nedprioriteret indsatsen for udbredelsen af vedvarende energi, især havvindmøllerne, som er en hjørnesteen i udbygningen af den vedvarende energi.

Der er i løbet af de seneste mange år iværksat en række tiltag, der har haft en stor umiddelbar effekt på det danske udslip af drivhusgasser, som f.eks. konvertering til naturgas, kraftvarme, CO₂-kvoter, udbygning af decentrale kraftvarmeværker, udbygning af produktionen af vindenergi mm. Der er således sket en væsentlig omlægning af den danske energisektor de sidste 10 år, især på el- og varmforsyningsområdet. I samme periode har Danmark haft kraftig økonomisk vækst, som i mange andre lande ville have ført til en tilsvarende stigning i energiforbruget og CO₂-udslippet.

De fossile brændsler udgør imidlertid stadig den langt overvejende del af Danmarks energiforbrug, og særlig transportsektoren volder problemer. Skal Danmark have mulighed for at nå pejlemærket om en 50%-reduktion af CO₂-udslippet i 2030, skal der især fokuseres på elsektoren og transportsektoren. Uden kvoter for CO₂-udledningen, eller andre tilsvarende virkemidler, er det ikke muligt at gennemføre de omlægninger, der forudsættes i Energi 21. Skal de mellemlange og langsigtede mål nås, er der brug for et grundlæggende systemskifte i den danske energisektor, i særdeleshed på transportområdet. Energi- og transportpolitikken har endnu ikke taget højde for dette.

2.5 anbefalinger

Anbefaling nr. 1: Danmark bør lægge sig fast på et langsigtet mål for reduktion af CO₂ og de andre drivhusgasser, der lever op til Klimakonventionens overordnede målsætning om at koncentrationen af drivhusgasser i atmosfæren skal stabiliseres på et niveau, der kan forhindre farlig menneskeskabte indvirkninger på klimasystemet.

Danmark bør sætte som langsigtet mål, at reducere udslippet af CO₂ og andre drivhusgasser med mindst 50% i 2030 og mindst 80% i 2050.

En opnåelse af dette reduktionsmål er mulig, men det vil kræve, at der sker en omfattende omlægning af energiforbruget og -systemet, så det baseres på vedvarende og fornyelige energikilder. Scenarier har vist, at det er muligt at forsyne verdens befolkning med basale ener

gydelser i 2050, udelukkende ved at anvende vedvarende energiresourcer, hvilket samtidig vil betyde en 100% reduktion af de energibaserede CO₂-udledninger⁹⁶. Dette mål er teknisk opnåeligt via en satsning på energibesparelser og allerede kendt teknologi inden for energieffektivisering og udnyttelse af vedvarende energiresourcer.

Anbefaling nr. 2: Det danske energisystem bør, år for år og i stigende grad, omlægges fra at være baseret på fossile brændsler til at være baseret på vedvarende energiformer. Den samlede proces bør være afsluttet inden for en 30-50 årig periode.

Det er af afgørende betydning for muligheden for at stabilisere det menneskeskabte CO₂-udslip på et 'ufarligt' niveau, at brugen af fossile brændsler, særligt kul og olie, udfases, og at der i stedet satses på energibesparelser, energieffektivisering og vedvarende energikilder.

Danmark har iværksat en lang række initiativer, der peger i den rigtige retning, men hvis Danmark skal leve op til sit globale ansvar og Klimakonventionens forpligtelse, skal der i de kommende år gennemføres langt mere vidtrækkende ændringer. Udfasningen af de fossile brændsler – i første omgang kul – bør forceres kraftigt, danske subsidier bør udelukkende understøtte en bæredygtig udvikling, og der bør ske en styrkelse af udbygningen med vedvarende energi, herunder en udvidelse af forsknings- og udviklingsindsatsen inden for vedvarende energi, samt for integrering af vedvarende energiformer i energisystemet som helhed.

Der bør yderligere gøres en mere aktiv indsats for at inddrage og involvere befolkningen – og det civile samfund i de nødvendige ændringer omkring udfasning af fossile brændsler, omlægning af subsidier og udbygningen af vedvarende energi mv.

Endelig skal det understreges, at Danmark hidtil har haft en beskæftigelsesmæssig og eksportmæssig fordel ved en forholdsvis stor satsning på vedvarende energi. Danmark bør således fortsat sikre sig store beskæftigelsesmæssige og eksportmæssige muligheder ved også i de kommende år at bringe sig i front mht. en bæredygtig klimapolitik.

Anbefaling nr. 3: Danmark bør i helt overvejende grad opfylde nationale og internationale reduktionsmålsætninger inden for egne grænser.

Den rige del af verden er langt den største bidrager til det globale udslip af drivhusgasser. Skal verden kunne opfylde de langsigtede reduktionsbehov, der er nødvendige for at opfylde Klimakonventionens målsætning om at stabilisere koncentrationen af drivhusgasser på et ufarligt niveau, er det afgørende, at Danmark, og den øvrige del af den rige verden, reducerer udslippet af drivhusgasser kraftigt.

En videreførelse af elværkernes kvoteordning er afgørende for en fortsat omstilling til et bæredygtigt energisystem i Danmark. En kvoteordning bør fastlægges som følge af det forventede EU-direktiv om CO₂-kvotehandling for visse større enkeltudledere. Yderligere vil det være afgørende, at strafafgiften for overskridelse af de tildelte kvoter forhøjes kraftigt i forhold til de nuværende 40 kr. pr. ton CO₂ svarende til de foreslåede niveauer i forslaget til EU-

direktivet om CO₂-kvotehandling for visse større enkeltudledere. Højere strafafgifter skal forhindre, at det kan betale sig for elproducenterne at overskride kvoterne gennem netto-eksport af el fra danske kulkraftværker

Brug af Kyotomekanismerne vil svække en omfattende omstilling til bæredygtige energisystemer i Danmark, i og med at incitamentet til omlægninger vil forsvinde, når opfyldelsen af Danmarks reduktionsmålsætninger kan opfyldes via reduktioner andre steder end i Danmark.

Anbefaling nr. 4: Danmark bør arbejde for, at der internationalt skabes reduktionsmål for Kyotoprotokollens 2. fase, som sikrer en opfyldelse af Klimakonventionens overordnede målsætning.

Selvom Kyotoprotokollen nu er på plads og forhåbentlig bliver sat i kraft 2002, så er den kun det første – om end meget vigtige – skridt. Kyotoprotokollen kan, og skal, blive det internationale rammeværk, som sikrer de stadig strammere reduktionsforpligtelser, som er nødvendige for en opfyldelse af Klimakonventionens formål. Det er således vigtigt, at der fastsættes klare og omfattende reduktionsmål for Kyotoprotokollens 2. forpligtelsesperiode.

Der er ikke udsigt til, at der for øjeblikket er den tilstrækkelige internationale politiske vilje til en fundamental forandring af verdens energisystemer. Derfor er det vigtigt, at der er lande, der går foran med at opstille langsigtede reduktionsmål og samtidig udøver et pres på verdenssamfundet for at der indtages en ansvarlig klimapolitik.

Kapitel 3

Biodiversitet

Biodiversitetskonventionen⁹⁷ er af central betydning for beskyttelsen af den globale biodiversitet. Den blev vedtaget i Rio, og i dag har over 180 stater tilsluttet sig konventionen. USA har desværre endnu ikke tilsluttet sig konventionen.

Biodiversitetskonventionen fokuserer ikke kun på sjældne eller spektakulære arter og økosystemer, men også på biodiversitet som en forudsætning for udvikling – som ”råstof” for mad, medicin, bygningsmaterialer, brændsel mv. Dette afspejler sig i konventionens overordnede formål som er *”bevaring af den biologiske mangfoldighed, bæredygtig udnyttelse af dens bestanddele og rimelig og retfærdig fordeling af de fordele, udnyttelsen af de genetiske ressourcer resulterer i [...]”*⁹⁸.

På EU-plan er Biodiversitetskonventionen i 1992 bl.a. blevet udmøntet gennem Habitatdirektivet, som medlemslandene er forpligtet til at omsætte i national lovgivning. Habitatdirektivet skal bl.a. ses i forlængelse af Fuglebeskyttelsesdirektivet. Fuglebeskyttelsesdirektivet varetager bevarelsen af europæiske fugle og deres levesteder, mens Habitatdirektivet er rettet mod bevaring og sikring af levesteder for de øvrige europæiske dyregrupper, samt i det hele taget bevarelsen af særlige naturtyper i EU. Det centrale mål for Habitatdirektivet er, at der skal etableres et europæisk netværk af beskyttede naturområder. Det er EU’s ambition, at dette netværk skal omfatte 12% af Fællesskabets geografiske område⁹⁹. Habitatdirektivet er vigtigt for den danske indsats for bevarelse af biodiversitet, da det omhandler en stor del af den biologiske mangfoldighed, vi i Danmark betragter som natur af høj kvalitet¹⁰⁰.

I Danmark har Biodiversitetskonventionen hidtil haft to vigtige politiske effekter. Som en følge af Biodiversitetskonventionens bestemmelse om at parterne skal udarbejde nationale strategier, handlingsplaner og rapporter¹⁰¹, udarbejdede Danmark i 1995 en biodiversitetsstrategi¹⁰². Strategien præsenterede umiddelbart ikke nogen nye initiativer, men var mere en opsamling af eksisterende politikker på naturbeskyttelsesområdet. Status over den eksisterende indsats udgør en betydelig del af Biodiversitetsstrategien fra 1995, der dog også indeholder konkrete målsætninger, hvilke vil blive inddraget i den følgende evaluering.

Den anden effekt var nedsættelsen af Wilhjelmudvalget. Wilhjelmudvalget har udarbejdet en del rapporter, herunder hovedrapporten ”En rig natur i et rigt samfund”¹⁰³, som indeholder væsentlige analyser af tilstanden for den biologiske mangfoldighed i Danmark. Formålet med Wilhjelmudvalgets arbejde var at udforme et oplæg til en handlingsplan for biologisk mangfoldighed og naturbeskyttelse.

Uanset at Danmark kun har enkelte arter som ikke findes andre steder i verden, er mange elementer af den danske natur unik. For langt de fleste danskere har naturen endvidere overordentlig stor betydning. Undersøgelser viser, at den rekreative anvendelse af landets naturområder er den mest benyttede fritidsaktivitet for Danmarks befolkning¹⁰⁴. Samtidig tyder undersøgelser på, at befolkningen prioriterer naturbevarelse højt, i den forstand at man er villig til at betale de økonomiske omkostninger, der er forbundet med naturforvaltning og beskyttelse¹⁰⁵.

I det følgende evalueres Danmarks indsats for at efterleve Biodiversitetskonventionen. Evalueringen fokuserer på in-situ bevarelse af biodiversitet, bæredygtig udnyttelse af biodiversitet samt sektorintegration.

3.1 In-situ bevarelse af biodiversitet

Ifølge Biodiversitetskonventionen skal konventionens parter, så vidt muligt og alt efter omstændighederne, ”regulere eller forvalte biologiske ressourcer, der er vigtige for bevaring af den biologiske mangfoldighed, det være sig i eller uden for beskyttede områder, med henblik på at sikre bevaring og bæredygtig udnyttelse af disse ressourcer”¹⁰⁶.

En bred vifte af initiativer, bl.a. Naturbeskyttelsesloven fra 1992, støtteordninger og øget oplysning, har været med til at opretholde driften af naturarealer og til at stoppe formindskelsen af Danmarks naturarealer. Af overordentlig stor betydning er Naturbeskyttelseslovens §3, som sikrer en række værdifulde naturtyper, dog ikke skov, mod tilstandsforandringer. Disse områder udgør i dag det væsentligste netværk af naturarealer på landjorden og udgør i alt ca. 404.000 hektar, svarende til 9.3% af Danmarks areal¹⁰⁷. Dette areal er kun en lille andel af det areal, disse naturarealer dækkede for 50-100 år siden¹⁰⁸, og typisk er arealerne blevet meget små, idet langt hovedparten er mellem 1 og 5 hektar¹⁰⁹.

Beskyttelsesinitiativerne af de eksisterende naturområder har dog ikke været tilstrækkelige til at afbøde en løbende forringelse af naturens kvalitet¹¹⁰. Blandt Wilhjelmudvalgets medlemmer, fra erhvervsorganisationer over ministerierne til de grønne organisationer, var der således bred enighed om, at den biologiske mangfoldighed aldrig tidligere har været så ringe stillet som i dag¹¹¹. Det skyldes ifølge Wilhjelmudvalget, at naturen generelt har for lidt plads, at den indeholder for mange næringsstoffer og for lidt vand, og at naturarealerne er under tilgroning pga. manglende ekstensiv drift. Disse forhold er afledt af den intensive udnyttelse af naturen og naturressourcerne.

Wilhjelmudvalgets vurdering bakkes op af OECD, der i en evaluering af den danske miljøindsats fra 1999 konkluderer, at: ”mankind has influenced biodiversity heavily in Denmark over the centuries, and there are almost no virgin ecosystems left [...] Even though the downward trend has been slowed and in some respect reversed, there is a great need for further efforts concerning nature restoration and biodiversity recovery”¹¹².

Rødlisten, som er en liste over truede arter i Danmark, indikerer også, at det står dårligt til med den biologiske mangfoldighed i Danmark. Det anslås løseligt, at Danmark huser ca. 30.000 arter. Af disse har fagfolk et tilstrækkeligt kendskab til ca. en tredjedel. I den seneste rødliste fra 1997 blev ca. 30% ud af disse godt 10.000 arter bedømt til at være enten uddøde, truede, sårbare eller sjældne¹¹³.

Skovarter udgør halvdelen af arterne på Rødlisten. Dette skal ses i sammenhæng med, at det i dag kun er ca. 1% af Danmarks areal, der er dækket af rester af den oprindelige skov, såkaldt genetisk naturskov, og heraf er blot en mindre del beskyttet som urørt naturskov. De lysåbne halvnaturarealer som enge, strandenge, overdrev og heder er også meget truede naturtyper i Danmark. Eutrofiering, vandstandsændringer pga. dræning, og tilgroning pga. ændrede driftsforhold er blandt de væsentligste trusler mod biodiversiteten i disse områder¹¹⁴.

Det spiller en central rolle for arbejdet med at sikre biodiversiteten, at prioriteringer og beslutninger kan baseres på et bredt vidensgrundlag. Generelt er udbuddet af information og statistik inden for biodiversitetsområdet dog alt for dårligt. OECD's evaluering af den danske miljøpolitik kom til den konklusion, at arealstatistikken i Danmark er for ringe, og at naturovervågningen ligeledes bør udbygges. Ifølge OECD er overvågning af ændringer af habitatkvaliteten og biodiversiteten generelt ikke godt udbygget, og på grund af manglen på landsdækkende, sammenfattende arealstatistikker, er det vanskeligt at danne et overblik over ændringer i arealanvendelse og omfanget af beskyttede levesteder¹¹⁵.

Naturgenopretning

Ifølge Biodiversitetskonventionen skal konventionens parter, så vidt muligt og alt efter omstændighederne, ”*genetablere og genoprette ødelagte økosystemer og fremme genetablering af truede arter, bl.a. gennem udvikling og gennemførelse af planer og andre forvaltningsstrategier*”¹¹⁶.

I Naturskovsstrategien fra 1994 anførtes en målsætning om udlæg af urørt skov på i alt 5000 ha. Der er i dag udlagt 6.500 ha urørt skov, hovedparten i statsskovene¹¹⁷. Dette svarer til, at 1,5% af skovarealerne i dag er friholdt for hugst. Wilhjelmudvalget anbefaler til sammenligning, at 10% af skovarealet udlægges til urørt skov eller anden skov med særlig hensyn til biodiversitet¹¹⁸. På trods af det beskedne udlæg af arealer til urørt skov, set i forhold til det samlede danske skovareal, er der dog tale om en positiv udvikling. Indtil 1994 var kun omkring 500 ha ude af forstlig drift – svarende til ca. 0,1% af det samlede skovareal og ca. 1% af naturskovsarealet¹¹⁹.

I Biodiversitetsstrategien fra 1995 er en af målsætningerne, at der skal iværksættes en ”*omfattende nyskabelse af de naturområder og levesteder som karakteriserede Danmark i midten af dette århundrede*”¹²⁰. Biodiversitetsstrategien opstiller således som mål for naturgenopretningen, at der inden år 2025 skal genskabes 30.000 ha søer og vandløb, rejses 150.000 ha

skov, genetableres 2.000 ha klithede, og 8000 ha strandenge. Desuden skal græsarealet øges kraftigt.

Såfremt disse målsætninger skal nås, skal der en mere omfattende indsats til, end hvad hidtil har været tilfældet. I følge Danmarks Miljøundersøgelser er der meget langt til målet, selvom naturgenopretning og skovrejsning har været i fokus i de seneste 10 år¹²¹.

I perioden fra 1989-1998 har den statslige skovrejsning, samt indsatsen for at genoprette søer, moser mv., kun genskabt natur på ca. 10.000 til 15.000 ha¹²². De områder, hvor der er foretaget skovrejsning, har endvidere i mange tilfælde mere karakter af plantager end af naturområder¹²³. Naturforvaltningsindsatsen har således sikret ny natur på ca. 0,2-0,3% af det danske landareal. Hertil kommer Skjern Å-Projektet, der er Danmarks hidtil største naturgenopretningsprojekt og omfatter et areal på over 2.000 ha. Endvidere har det private skovbrug i perioden fra 1989-1999 plantet knap 20.000 ha ny skov¹²⁴. Her gælder dog det samme som for skovrejsningen i statskovene, nemlig at den private skovrejsning ofte har mere karakter af plantager end af egentlige naturområder¹²⁵.

I forbindelse med reformen af EU's landbrugspolitik, er der kommet en række nye naturforvaltningsrelaterede virkemidler i spil. Dette gælder i særlig grad de såkaldte Miljøvenlige Jordbrugsforanstaltninger¹²⁶, som hidtil ikke har været anvendt særligt målrettet til at fremme biologisk mangfoldighed¹²⁷. Wilhjelmudvalget har anbefalet en mere målrettet brug af disse ordninger¹²⁸.

Etablering af større sammenhængende naturområder

Ifølge Biodiversitetskonventionen skal konventionens parter, så vidt muligt og alt efter omstændighederne, ”oprette et system med beskyttede områder eller områder, der kræver særlige foranstaltninger til bevaring af den biologiske mangfoldighed”¹²⁹.

Den dominerende tendens er, at de tilbageværende naturområder generelt er få små, for spredte og af for ringe kvalitet til at sikre de processer, der kendetegner et alsidigt og velfungerende biologisk system¹³⁰.

Store sammenhængende naturområder er vigtige, idet de giver en mere robust natur, der kan tåle både dynamiske forandringer og publikums tilstedeværelse. Der har hidtil ikke eksisteret en samlet dansk politik om større sammenhængende naturområder. Den praksis har Wilhjelmudvalget foreslået ændret, så der snarest etableres større sammenhængende naturområder¹³¹.

De initiativer der, ifølge Habitatdirektivet, skal iværksættes for at genetablere en gunstig bevaringsstatus, understøtter yderligere intentionerne om at etablere større sammenhængende naturområder. De områder, som Wilhjelmudvalget har peget på, er da også stort set identiske med de områder, Danmark allerede har udpeget som Habitatområder¹³².

Gennemførelsen af Habitatdirektivet har dog hidtil været hæmmet af en ukoordineret og mangelfuld naturovervågning, og af en mangelfuld viden om de arter og naturtyper som direktivet omhandler¹³³.

Der er endvidere endnu ikke foretaget de fornødne skridt til at implementere direktivet i den danske lovgivning. Danmark har således endnu ikke udpeget alle de arealer, der ifølge Habitatdirektivet burde være udpeget. For det andet er de arealer, der er udpeget, ikke tilstrækkeligt beskyttet mod forringelser som følge af f.eks. intensiveret skovdrift, forurening med ammoniak eller fiskeri. Dette skyldes, at man inden for lovens rammer kan foretage ændringer i skovbrugs-, fiskeri- og landbrugsdrift, som kan medføre en negativ påvirkning af de udpegede områder¹³⁴. Beskyttelsen af de udpegede områder skal derfor strammes op, hvis Danmark skal leve op til EU's minimumskrav til områdernes beskyttelse.

3.2 Bæredygtig ressourceudnyttelse og sektorintegration

Ifølge Biodiversitetskonventionen skal konventionens parter, så vidt muligt og alt efter omstændighederne, *"træffe foranstaltninger vedrørende udnyttelsen af de biologiske ressourcer for at undgå eller mindske negative følger for den biologiske mangfoldighed"*¹³⁵. Dette indebærer bl.a., at konventionens parter så vidt muligt og alt efter omstændighederne, skal *"integrere bevaring og bæredygtig udnyttelse af den biologiske mangfoldighed i relevante sektorale eller tværsektorale planer, programmer og politikker"*¹³⁶.

Landbrug

Det intensive og meget arealkrævende landbrug er generelt det største problem for den biologiske mangfoldighed i dagens Danmark. Årsagerne hertil er bl.a. et omfattende forbrug af gødningsstoffer og pesticider, samt det at en stor andel af Danmarks areal er landbrugsjord i omdrift. Den intensive landbrugsproduktion medfører, at den specielle natur, der har udviklet sig over hundredvis af år på heder, overdrev, enge, klitter og i skovene, er under pres¹³⁷. Landbrugsstøtten medfører yderligere at dyrkningsmæssigt marginale arealer fortsat indgår i produktionen.

Det danske landskab er præget af omfattende belastning med næringsstoffer, som både påvirker vandmiljø og landarealer. Den fortsatte tilførsel af næringsstoffer, f.eks. kvælstof og fosfor, er et problem i alle naturområder på land, i søer, i fjorde og i havet. Ca. halvdelen af belastningen med kvælstof stammer fra landbruget, mens den resterende del stammer fra energiproduktion og trafik¹³⁸. Alle steder medfører tilførsel af næringsstoffer en øget produktion af organisk materiale og en ændring i artssammensætningen. De fleste steder sker der også en nedgang i antallet af arter.

Der er gennemført en række initiativer i løbet af de seneste 10 år for at afhjælpe landbrugets miljøproblemer. Vandmiljøplan I og II fra hhv. 1987 og 1998 har til formål at reducere udledningen af kvælstof og fosfor. Pesticidhandlingsplan I og II fra hhv. 1986 og 1999 har til for

mål at gennemføre en række reguleringer, samt en øget overvågning af anvendelsen af bekæmpelsesmidler i bl.a. landbruget. Samlet set, har det offentlige investeret store beløb på at hjælpe landbruget med at løse erhvervets forureningsproblemer.

Det må imidlertid konstateres, at disse initiativer ikke har været tilstrækkelige til at afbøde en løbende forringelse af naturens kvalitet. Udledning af næringsstoffer er fortsat et stort problem for 34 ud af 40 kystnære farvandsområder¹³⁹, selvom der er sket en reduktion i udledningen af næringsstoffer til de danske farvande af især fosfor, og udvaskningen af kvælstof fra de dyrkede jorder samtidig skønnes at være faldet 32% fra 1990 til 1999¹⁴⁰. Selvom den samlede belastning af naturen med næringsstoffer samlet set er formindsket, er belastningen stadig betydeligt over tålegrænserne for en stor del af de åbne havområder og for store dele af skovene, moserne, hederne og klitterne¹⁴¹.

Der er yderligere sket en tilbagegang i det ekstensivt udnyttede areal, der har vedvarende græs uden for omdrift, de såkaldte halvkulturarealer. Disse arealer omfatter eksempelvis strandenge, overdrev og ferske enge. Beregnet i procent af det totale landbrugsareal, er disse halvkulturarealer faldet fra 11,4% i 1960 til 6,3% i 1999¹⁴², hvilket er et tegn på intensivering af landbruget.

Wilhelmudvalget har således fundet det påkrævet, at der skal gøres en ekstra indsats på dette område, og har således anbefalet, at der sker en reetablering af 100.000 ha vandløbsnære engarealer samt overdrev og strandenge¹⁴³. Vandløbene og de tilgrænsende engarealer har et stort potentiale for at udvikle et rigt plante- og dyreliv, og for at genskabe økologiske sammenhænge.

Fiskeri

I den danske biodiversitetsstrategi fra 1995 angives som mål, at fiskeriet skal baseres på et integreret hensyn til bevarelse af biodiversitet. Hos nogle danske bestande bliver over 50% af biomassen fjernet hvert år via fiskeri. Som følge heraf, er bestanden af flere af de kommercielt vigtige fiskearter i disse år mindre end de biologisk sikre grænser¹⁴⁴. Det betyder, at der kan være fare for at bestandene bryder sammen. Bundfiskeri ødelægger ydermere havbunden, da stenbunde rives væk af bundslæbende redskaber, hvorved stenrev forsvinder og dyreliv, samt ikke mindst spredningsmuligheder for dyr, forsvinder¹⁴⁵.

Det fremgår ligeledes som mål i Biodiversitetsstrategien, at andelen af uønskede bifangster af fugle, havpattedyr og truede arter skal nedbringes væsentligt. Der fanges eksempelvis utilsigtet over ca. 7000 marsvin i Nordsøen¹⁴⁶, hvilket er årsag til en langsom, men vedvarende, nedgang i marsvinebestanden i Nordsøen. Danmark er faktisk, på grund af de omfattende bifangster af marsvin, en af verdens største hvalfangstnationer¹⁴⁷.

Der er taget visse initiativer til at tage hånd om problemerne omkring bifangst af marsvin. Danmark har, som eneste EU-land, i 2000 iværksat et beskyttelsesprogram mod bifangsten af marsvin i garnfiskeriet. De relevante dele af fiskeriet er forpligtet til at forsyne garnene med

lydgivere, der skal holde marsvin væk i den periode, hvor bifangsterne er hyppigst¹⁴⁸. Det er dog usikkert, om denne indsats vil være tilstrækkelig effektiv. Det vides således endnu ikke, om marsvin på sigt vil vænne sig til lydgifterne. Yderligere er lydgifterne besværlige at håndtere for fiskerne, hvorfor der er risiko for at de undlader at bruge lydgifvere¹⁴⁹.

Effektive metoder til at komme bifangsten til livs, vil derimod være at reducere fiskeriet i de områder, hvor bifangst er stor, samt at benytte andre fangstredskaber. Torskefiskeri med kroge i stedet for garn vil således både reducere bifangsten af marsvin, samt bifangsten af andre uønskede arter. Bifangst er således ikke kun et problem relateret til marsvin, der finder yderligere en bifangst sted af undermåls fisk samt af andre arter, end de arter der fiskes efter, f.eks. fredede arter mv.¹⁵⁰.

Ifølge Wilhjelmudvalget er der særligt følgende problemer med fiskeriet: Manglende tilpasning af fiskerikapaciteten til ressourcegrundlaget; manglende udvikling og anvendelse af bæredygtige fiskerimetoder; manglende regulering og kontrol af fiskeri; udsmidning af fisk og uønskede bifangster af havpattedyr og fugle¹⁵¹.

Bæredygtig udnyttelse af biodiversitet uden for Danmark

KV-regeringen udarbejdede forud for Rio-konferencen i 1992 en national handlingsplan for de tropiske skove, der blandt andet havde til formål at bevare og genoprette de tropiske skove ved at indføre bæredygtige driftsformer. Målet med handlingsplanen var blandt andet at sikre, at den danske import af tropisk tømmer senest i år 2000 kom fra områder, der var under, eller var på vej mod, bæredygtig produktion¹⁵².

Der findes ingen samlede opgørelser over, hvor stor en del af den danske import af tropetræ, der stammer fra bæredygtig produktion. Det er dog stadig forholdsvis få tropeskove, der bevisligt er under bæredygtig drift, og alt tyder på, at den danske import afspejler dette billede. Det må altså forventes, at det stadig kun er en brøkdel af den danske import af tropetræ, der lever op til målsætningen i tropeskovshandlingsplanen. Der er op gennem 1990'erne stort set intet gjort herhjemme fra officiel side for at følge op på målsætningen om import af bæredygtigt tropetræ i år 2000.

I juni 2001 besluttede et bredt flertal i Folketinget¹⁵³ at opfordre regeringen til at ændre den offentlige indkøbspolitik således, at det sikres, at det træ fra tropiske skove, som offentlige og halv-offentlige institutioner fremover køber, er lovligt og bæredygtigt produceret. Beslutningen indebærer for det andet, at regeringen opfordres til at anerkende det internationale miljømærke FSC (Forest Stewardship Council), der fungerer som garant for, at træ med dette mærke er lovligt og bæredygtigt produceret. FSC er til dato det eneste globale miljømærke, som, på en troværdig måde, garanterer træprodukters bæredygtighed.

Folketingets beslutning mangler at blive fulgt op af bindende regler.

Danmark sidder i dag på ca. 5% af verdensmarkedet for træmøbler, især pga. stor eksport. Den danske møbelindustri indkøbspolitik er derfor ikke uden betydning i en global sammenhæng. Det skønnes, at mindre end 10% af møblerne fra den danske møbelindustri er FSC-certificerede.

3.3 Konklusion

Samlet set, er der fra dansk side ikke gjort en tilstrækkelig indsats for at tilpasse det danske naturbeskyttelsesarbejde til målsætningerne i Biodiversitetskonventionen, som Danmark fortsat mangler at opfylde en del af.

For det første har Danmarks indsats for at efterleve Biodiversitetskonventionen ikke været tilstrækkelig i forhold til at producere viden om status for den danske biodiversitet.

For det andet er der mangler i den danske gennemførelse af konventionens målsætning om, at der skal ske en genopretning af ødelagt natur. I 1999 havde Danmark, på trods af at naturgenopretning og skovrejsning har været i fokus i de seneste 10 år, kun genskabt natur svarende 0,2-0,3% af det danske landareal. Yderligere er en dominerende tendens, at de tilbageværende naturområder generelt er få små, for spredte og af for ringe kvalitet til at sikre de processer, der kendetegner et alsidigt og velfungerende biologisk system.

For det tredje er der mangler i den danske gennemførelse af konventionens målsætning om at integrere biodiversitetshensyn i landbrugs- og fiskerisektoren. Selvom der samlet set er sket forbedringer i relation til landbrugets belastning af naturen med næringsstoffer, er belastningen fortsat betydeligt over tålegrænserne for naturen, og for fiskeriet gælder, at flere af de kommercielt vigtige fiskearter i disse år er uden for biologisk sikre grænser som følge af overfiskning.

For det fjerde er den danske handel med tropisk træ et problem i forhold til Danmarks efterlevelse af Biodiversitetskonventionens målsætning om en bæredygtig udnyttelse af biodiversitet. Først i 2001 har Folketinget besluttet at ændre den offentlige indkøbspolitik, således at det sikres, at det træ fra tropiske skove, som offentlige og halv-offentlige institutioner fremover køber, er lovligt og bæredygtigt produceret. Denne beslutning mangler at blive fulgt op af bindende regler.

Der er endvidere endnu ikke foretaget de fornødne skridt til fuldt ud at implementere EU's habitatdirektiv i den danske lovgivning, hverken med henblik på udpegning af det areal, der ifølge Habitatdirektivet burde være udpeget, eller med henblik på en tilstrækkelig beskyttelse mod forringelser.

3.4 anbefalinger

Anbefaling nr. 1: Danmark bør snarest muligt udarbejde en handlingsplan for bevarelse af biodiversitet, der kan leve op til Biodiversitetskonventionens anbefalinger.

Danmark har, 10 år efter Rio, endnu ikke en biodiversitetspolitik, der kan leve op til Biodiversitetskonventionens målsætninger. Danmark bør tage konventionens hensigtserklæringer alvorligt ved at sikre, at både nuværende og fremtidige aktiviteter er i overensstemmelse med konventionen og udfylder manglerne i den danske udmøntning. Danmark bør derfor, snarest muligt, udarbejde en handlingsplan for bevarelse af biodiversitet, der sikrer at Danmark efterlever Biodiversitetskonventionen. Danmark bør ydermere udmønte EU's Habitatdirektiv til fulde, samt ratificere Biosafetyprotokollen hurtigst muligt.

Wilhelmudvalget blev i sin tid nedsat med netop det formål at udforme et oplæg til en handlingsplan for biologisk mangfoldighed og naturbeskyttelse. En fremtidig handlingsplan bør således bygge på Wilhelmudvalgets arbejde og anbefalinger, der er resultatet af lange drøftelser og forhandlinger. Det er endvidere en stor styrke ved Wilhelmudvalgets anbefalinger, at de har bred støtte fra landbrugs-, fiskeri- og skovbrugsorganisationerne, de grønne organisationer samt fra amter og kommuner.

I forhold til de behandlede emner i denne evaluering, er følgende af Wilhelmudvalgets anbefalinger særlig relevante:

- Der bør gennemføres en sikring af alle naturskove, og endvidere bør 10% af det til enhver tid værende skovareal udlægges til urørt skov.
- Der bør etableres i størrelsesordenen 5-6 nationale naturområder, der dels er udvalgt som en del af opfølgningen på EU's naturbeskyttelsesdirektiver, og dels har betydning for den nationale biodiversitet.
- Der bør snarest etableres et nationalt naturovervågningsprogram, der inkluderer en høj prioritering af overvågningen af biodiversitet og naturkvalitet.
- Der bør genoprettes 100.000 hektar vandløbsnære engarealer samt overdrev og strandenge.
- Der er behov for et bredt udvalg af instrumenter til målrettet at fremme lodsejeres, erhvervenes og myndighedernes naturpleje.

Anbefaling nr. 2: Danmark bør sætte som en ny målsætning, at al import af tropisk tømmer senest i 2010 skal være bæredygtigt produceret.

I Handlingsplanen for de tropiske skove fra 1992 blev det sat som målsætning, at al dansk import af tropisk tømmer senest i år 2000 skulle komme fra områder, der var under eller på vej mod bæredygtig produktion. Danmark bør arbejde for, at denne målsætning efterleveres med en revideret tidsramme. Målsætningen om en bæredygtig dansk import af tropetræ bør

således opfyldes inden for de næste 10 år. Målsætningen bør desuden udvides til at omhandle alt importeret træ.

Danmark bør tage følgende konkrete skridt:

- Sikre en konsekvent udmøntning af beslutningsforslaget om offentligt indkøb af tropetræ, således at det sikres, at det tropiske træ som offentlige og halv-offentlige institutioner køber, er lovligt og bæredygtigt produceret.
- Udvide beslutningsforslaget om offentligt indkøb af tropetræ til at omfatte al indkøb af træ.
- Anerkende det internationale FSC-mærke som en troværdig garant for at træ bærende dette mærke er lovligt og bæredygtigt produceret, samt fremme brugen af FSC-mærket træ i den offentlige, såvel som den private sektor.
- Forbyde import af træ som er fremkommet ved illegal hugst, samt indføre en kontrol med den danske import af træ, som sikrer, at import af illegalt træ undgås.
- Afsætte og målrette de nødvendige midler i udviklingsbistanden, miljøbistanden og erhvervsfremmeprogrammer således, at Danmark medvirker til direkte at fremme såvel bæredygtig skovdrift som bæredygtigt producerede træprodukter.

Kapitel 4

Global fødevareforsyning

Danmark har gennem tilslutningen til Agenda 21 forpligtet sig til at fremme en bæredygtig fødevareforsyning i Danmark, såvel som i udviklingslandene¹⁵⁴.

En bæredygtig fødevareforsyning drejer sig bl.a. om, at jordens økosystemer ikke nedbrydes. Den nuværende produktion af fødevarer nedbryder jordens økosystemer i både den rige og den fattige verden. I den rige verden sker dette især på grund af, at konkurrencen om at producere de billigste fødevarer, til et marked præget af overproduktion, medfører en intensiv landbrugsproduktion. I Danmark sætter en industrialiseret fødevareproduktionen således på afgørende vis sit præg på det danske miljø og kulturlandskab. Ca. 60% af det danske areal anvendes i dag til landbrugsproduktion¹⁵⁵, hvis brug af kvælstof og fosfor, brug af pesticider, samt udslip af drivhusgasserne methan og lattergas har en negativ påvirkning på den danske natur og på miljøet generelt. I den fattige del af verden sker nedbrydningen af økosystemer især på grund af, at naturressourcerne overudnyttes for at imødekomme en knaphed på fødevarer.

Overordnet set har Agenda 21 ikke ført til iværksættelsen af nye politikker på fødevare- og landbrugsområdet i Danmark. Derimod fik en nyorientering i den danske opfattelse af spillet ”landbrug-natur-miljø” politisk gennemslagskraft i 1970’erne og 1980’erne¹⁵⁶. Denne nyorientering har sammen med udgivelsen af Brundtlandrapporten i 1987 ført til en række handlingsplaner for miljøforbedringer; Vandmiljøplan I og II, Pesticidhandlingsplan I og II, samt Aktionsplan I og II for fremme af den økologiske jordbrugsproduktion.

Bæredygtig fødevareforsyning drejer sig ydermere om fødevaresikkerhed – at hele verdens befolkning har adgang til sikre og sunde fødevarer. I den rige del af verden handler fødevaresikkerhed om sunde fødevarer, mens det i den fattige del af verden handler om en fødevareforsyning, der er tilstrækkelig til at undgå sult og underernæring.

I Romerklæringen om Verdens Fødevaresikkerhed¹⁵⁷ og den tilknyttede handlingsplan, World Food Summit Plan of Action¹⁵⁸ begge fra 1996, er netop den globale fødevaresikkerhed i centrum, med specifikt fokus på forholdene i udviklingslandene. På fødevaretopmødet i Rom i 1996 blev det anslået, at ca. 800 mio. mennesker lider af sult og kronisk underernæring¹⁵⁹. Samtidig vurderede man, at verdens samlede fødevareproduktion er mere end tilstrækkelig til at dække verdens samlede kaloriebehov. De fortsatte problemer med sult og underernæring må derfor tilskrives grundlæggende problemer i den globale udviklings- og fordelingspolitik.

I det følgende evalueres Danmarks indsats for at fremme såvel bæredygtig fødevareproduktion i Danmark som bæredygtig fødevarerikthed i udviklingslandene i forhold til anvisninger i Agenda 21 og Romerklæringen.

4.1 Fremme af en bæredygtig fødevareproduktion

Agenda 21 indeholder en lang række mål om at fremme bæredygtigt landbrug, hvoraf de vigtigste for Danmark er beskyttelse af miljøet og naturen. Agenda 21 indeholder således en målsætning om ”at forbedre landbrugsproduktionen på en bæredygtig vis samt forøge diversiteten, effektiviteten, fødevareriktheden og indkomsten i landområderne, samtidig med at risikoen for økosystemerne minimeres”¹⁶⁰. Herudover er det et mål ”at forbedre den overordnede planlægning, forvaltning og udnyttelse af landarealer og bevare jordkvalitet i forhold til en bæredygtig landbrugsudvikling”¹⁶¹.

I 1991 kom KV-regeringen med en handlingsplan for bæredygtig udvikling i landbruget. Denne opstiller dog ingen overordnede mål eller indikatorer for, hvad en bæredygtig udvikling i landbruget indebærer. Dette gøres til gengæld i den fødevarepolitiske redegørelse fra 2001¹⁶². Denne redegørelse lægger vægt på, at fødevareproduktionen finder sted på et miljømæssigt bæredygtigt grundlag, og at miljøpolitikken indgår som en integreret del af erhvervspolitikken. Ifølge redegørelsen, er en landbrugsproduktion, der tager hensyn til natur og miljø, og som bl.a. giver mindsket næringsstofudledning og pesticidanvendelse, grundlæggende for en holdbar udvikling i de fødevareproducerende erhverv¹⁶³.

Danmark har dog ikke vedtaget en sammenhængende landbrugspolitik til fremme af et bæredygtigt landbrug. Den indsats, der hidtil er iværksat, har medført øget inddragelse af miljø og naturhensyn i landbrugets driftsformer – men den har været punkt-orienteret og ikke set landbrugets miljøbelastning, samt i det hele taget landbrugets udvikling, i en helhed.

Miljøhensyn i landbrugsproduktionen

Landbruget er de seneste 20 år blevet pålagt en række restriktioner, der har betydet at driftsmetoderne er blevet gradvist mere skånsomme. Der er iværksat punktindsatser i form af en række handlingsplaner for renere vandmiljø, reduktion af brug af pesticider, udvikling af økologisk landbrug mm.

Indsatsen har bl.a. betydet, at landbruget under ét i løbet af de sidste 10 år har reduceret tabet af nitrat og ammoniak til naturen og miljøet. Tabet ligger imidlertid fortsat på et alt for højt niveau i forhold til tålegrænserne for en række sårbare naturtyper¹⁶⁴. Landbrugets kvælstofudgør således en alvorlig trussel mod det danske vandmiljø og mod Danmarks natur. Kvælstofudvaskning, fra de dyrkede marker til vandmiljøet skaber hyppige iltsvind i store dele af de indre farvande, så livet på havbunden dør. Ammoniaktab fra husdyrproduktionen tilfører naturtyper som højmoser, heder og overdrev langt mere kvælstof end deres naturlige planteliv kan tåle¹⁶⁵. Yderligere udgør kvælstofudvaskningen en trussel mod det danske drikkevand¹⁶⁶.

Kvælstofnedfaldet i Danmark fra landbrugets ammoniakfordampning, fra trafik og fra energi-produktion udgør ifølge Wilhjelmudvalget i gennemsnit 15 kg kvælstof pr. ha¹⁶⁷, (nyere tal fra DMU angiver dog ca. 22 kg N/ha)¹⁶⁸. Af de 15 kg udgør landbrugets ammoniaktab lidt under 8 kg¹⁶⁹. Meget tæt ved store husdyrbrug kan kvælstofnedfaldet dog være op til 300-400 kg N pr. ha¹⁷⁰.

Landbrugets intensive pesticidforbrug indebærer ydermere risiko for nedgange i bestande af planter og dyr, ændret biodiversitet, ændring af jorden og den naturlige skadedyrsregulering mm.¹⁷¹. Der er konstateret pesticider i grundvand, vandløb, overfladevand, drænvand, jordvand og regnvand, samt pesticidrester i fødevarer¹⁷². Halvdelen af det nydannede grundvand indeholder således pesticidrester¹⁷³.

Økologi

Økologisk landbrug adskiller sig fra konventionelt landbrug ved, at der i driften tages en række yderligere hensyn til bl.a. miljø, natur og husdyrvelfærd. Danmark vedtog i 1987 verdens første økologilov, og i 1995 blev denne fulgt op af en aktionsplan for fremme af den økologiske fødevarerproduktion i Danmark¹⁷⁴. Aktionsplanen var primært fokuseret på igangsættelse af den økologiske fødevarerproduktion. Målet var at få omlagt 200.000 ha til økologisk drift frem til år 2000, svarende til 7% af landbrugsarealet. I Vandmiljøplan II fra 1998 forudsattes det, at i alt 230.000 ha er omlagt til økologisk drift ved udgangen af 2003. I 1999 kom så Aktionsplan II - Økologi i udvikling. Den var primært fokuseret på at gøre Danmark til foregangsland inden for udvikling, produktion og afsætning af økologiske fødevarer¹⁷⁵.

Siden 1989, hvor omlægningen til økologisk jordbrug for alvor kom i gang, har der været en stor stigning i antallet af økologiske bedrifter. I 1989 var der 219 autoriserede bedrifter, og i år 2000 var antallet steget til 3.583 bedrifter¹⁷⁶, der i alt dækkede 165.000 ha, svarende til 6% af landbrugsarealet. Målet om en omlægning af 7% af landbrugsarealet til økologisk jordbrug i 2000 blev således ikke helt nået. En vurdering foretaget i forhold til 15 forskellige varegrupper viser, at de økologiske fødevarer i 2001 udgjorde 5% af det samlede danske salg af fødevarer¹⁷⁷. Dette dækker dog over udsving fra få % på kød og 20 - 25% på f.eks. konsummælk og havregryn¹⁷⁸.

De danske erfaringer viser, at det i stigende grad er blevet afsætningen af økologiske varer, der udgør en barriere for fremme af den økologiske produktion. En analyse af afsætningssituationen for økologiske fødevarer¹⁷⁹ konkluderer således, at det er blevet vanskeligere for producenterne at afsætte deres økologiske produkter. Der har dog været en betydelig vækst i eksporten af økologiske produkter. Eksportafdelingen på Økologisk Landscenter vurderer, at mens væksten i år 2001 bliver moderat på hjemmemarkedet, så vil eksporten vokse med 30-40%¹⁸⁰.

For at øge afsætningen af økologiske varer, er der fra politisk side især satset på mærkning og kontrol. Ifølge Fødevarerpolitisk Redegørelse II¹⁸¹ skal informationen om det danske Ø-mærke

øges, samtidig med, at der i samarbejde med EU skal gøres en indsats for at fremme brugen af, og kendskabet til, EU's økologimærke¹⁸². Studier af de danske forbrugsvaner indikerer dog, at merprisen for økologiske fødevarer skal ned under 20%, før alle typer økologiske fødevarer vælges af flere end en snæver kreds¹⁸³. Man må således konkludere, at det ikke er nok at informere – også pris spiller en væsentlig rolle for folks valg af fødevarer.

Samlet set er den økologiske fødevarerproduktion i stigende grad blevet et miljøpolitisk instrument i bestræbelserne på at forbedre miljøtilstanden i Danmark. De miljømæssige fordele beskrives således som en væsentlig grund til, at der ydes offentlige tilskud til omlægning til økologisk drift og til opretholdelse af økologisk dyrkning¹⁸⁴.

EU's landbrugspolitik

EU's landbrugspolitik har stor indflydelse på landbrugsproduktionens bæredygtighed. Landbrugsstøtten i EU udgør omkring halvdelen af EU's samlede budget på godt 700 mia. kr.. Dansk landbrug modtager store tilskud. Opgørelser for perioden 1999-2000 viser, at gennemsnittet for direkte tilskud til heltidsbedrifter var 188.000 kr. om året, men at der i enkelte tilfælde blev givet tilskud svarende til 580.000 kr.¹⁸⁵.

Indtil 1992 var EU's støtteordninger udelukkende baseret på produktionsstøtte, hvilket gav et stærkt incitament til at øge produktionen uden hensyn til miljø samt den sociale og erhvervs-mæssige strukturudvikling i landbruget. Et klassisk kendetegn for denne produktionsform var de store overskudslagre. Med landbrugsreformen i 1992 blev størstedelen af støtteordningerne til den vegetabiliske produktion ændret fra direkte produktionsstøtte (primært prisstøtte) til hektarstøtte. Samtidig blev der indført braklægning for at undgå overskudsproduktion. Denne tendens fortsatte med reformen af EU's landbrugspolitik i 1999, kaldet Agenda 2000. Hektarstøtten er dog ikke helt afkoblet fra produktionen, da der kun gives hektarstøtte til dyrkning af de såkaldte reformafgrøder (korn, ærter og oliefrø). Der er også stadig støtteordninger til den animalske produktion, men de er suppleret med produktionskvoter for bl.a. mælk og slagtekvæg for at undgå overskudsproduktion. Agenda 2000 har også her medført et skift fra prisstøtte til direkte tilskud til bl.a. køer og stude.

Det er bemærkelsesværdigt, at der under de to landbrugsreformprocesser i hhv. 1992 og 1999 stort set ikke er sket reformer for produkter som sukker, frugt og grønt, oliven, vin o.lign. Dette er alle produkter, hvor især udviklingslandene er konkurrencedygtige.

EU's markedsordninger i form af prisstøtte, produktionsstøtte, hektarstøtte, mv. udgør den væsentligste barriere i forhold til at gøre EU's landbrugsproduktion mere miljømæssig bæredygtig. Markedsordningerne er således med til at fastholde en intensiv produktion samt til at fastholde marginale arealer i produktion. Hektarstøtten fastholder, lige så vel som produktionsstøtten, marginale jorder i landbrugsdriften.

Danmark har kun i ringe grad benyttet de miljømæssige støtteordninger, som de hidtidige reformer af EU's landbrugspolitik har ført med sig. Med Agenda 2000 indførtes således en

miljøbetingsstøtte i den fælles landbrugspolitik, også kaldet cross-compliance¹⁸⁶. Miljøbetingsstøtte indebærer, at landbrugsstøtten kan ydes på betingelse af, at en række miljøkrav opfyldes¹⁸⁷. Tidligere er den miljøbetingsstøtte i Danmark udmøntet som krav om overholdelse af udvalgte miljøkrav; f.eks. krav om to meter dyrkningsfri bræmmer langs vandløb, regler om mark- og gødningsplaner mm. VK-regeringen har dog fjernet den miljøbetingsstøtte i 2002. Dette betyder, at miljøkrav ikke længere skal være en betingelse for, at landmænd kan få udbetalt deres hektarstøtte¹⁸⁸.

EU's landbrugspolitik giver endvidere mulighed for at yde tilskud som kompensation for anvendelse af særlige miljøvenlige driftsformer, de såkaldte Miljøvenlige Jordbrugsforanstaltninger, MVJ. Den danske MVJ-ordning sigter bl.a. på ekstensiv udnyttelse af arealer udpeget som særligt følsomme landbrugsområder. MVJ-ordningen udnyttes kun på 4% af landbrugsarealet i Danmark mod 20% af landbrugsarealet som gennemsnit for EU¹⁸⁹. Det er derfor stadig de nationale initiativer, såsom vandmiljøplanerne, pesticidhandlingsplanerne og initiativerne til fremme af den økologiske produktion, der især påvirker landbrugsproduktionen i en bæredygtig retning.

4.2 Fremme af bæredygtig fødevarer sikkerhed i udviklingslandene

---

Agenda 21 indeholder målet om ”at forstærke bøndernes tro på og muligheder for at skabe sig en bedre tilværelse ved at udvikle og forbedre infrastrukturen i landområderne, samt lette overførslen af miljømæssigt sunde teknologier til integrerede produktions- og landbrugssystemer”¹⁹⁰. Danmark har yderligere i kraft af Romerklæringen påtaget sig et ansvar for at opnå global fødevarer sikkerhed for denne og kommende generationer. I Romerklæringen forpligter verdens regeringer sig således til at ”opnå fødevarer sikkerhed for alle og til en vedvarende indsats for at udrydde sult i alle lande, med det umiddelbare sigte at reducere antallet af underernærede mennesker til halvdelen af det nuværende niveau (1996) senest i 2015”¹⁹¹.

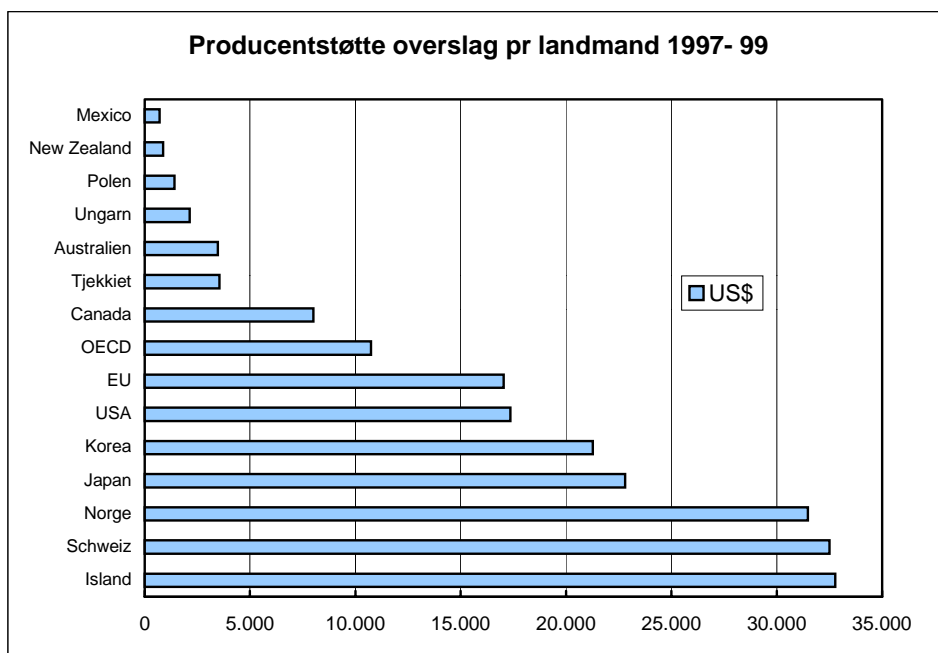
Mens fokus i den fattigste del af verden først og fremmest er rettet mod at undgå fødevarer knaphed og sult, så er den i den rige del af verden først og fremmest rettet mod fødevarer kvalitet, sund ernæring, dyrevelfærd og miljøbelastning. Der har kun været ringe fokus på, hvordan de rige landes forbrug af fødevarer påvirker fødevarer sikkerheden i den fattigste del af verden.

I Romerklæringen anføres, at regeringerne vil stræbe efter at sikre, at ”fødevarer, handel med landbrugsvarer og den generelle handelspolitik bidrager til at skabe rammerne for fødevarer sikkerhed for alle gennem et fair og markedsorienteret verdenshandelssystem”¹⁹², samt at de vil ”reducere subsidier på fødevarer eksport i overensstemmelse med Uruguay Runde Aftalen i konteksten af den igangværende landbrugsreformproces under WTO”¹⁹³.

Markedsadgang for udviklingslandene i EU

Det er Danmarks politik, at liberaliseringen af samhandelen med fødevarer skal fremmes ved, at handelshindringer og konkurrenceforvridende støtteordninger fjernes, idet disse tilskynder til en overskudsproduktion, der ikke kan afsættes på markedsmæssige vilkår¹⁹⁴. Denne politik skal dels ses i sammenhæng med den danske fødevarerektors eksportorientering, hvor en handelsliberalisering umiddelbart vil være til dansk fordel, og dels ses som udtryk for et dansk ønske om at imødekomme en række udviklingslandes krav om adgang til de rige landes markeder.

De rige landes landbrugsstøtte og toldmure m.m. forringer udviklingslandenes muligheder for at sælge landbrugsprodukter på det europæiske og amerikanske marked, og har yderligere presset verdensmarkedspriserne på landbrugsvarer i bund, til skade for udviklingslandenes småbønder og fødevarereproduktion. Udviklingslandene har samtidig ikke mulighed for at yde støtte til deres landbrug i samme udstrækning.

Note: Årlig producentstøtte pr. landmand - overslag for 1997-99. Producentstøtteoverslag pr. fuldtidslandmands ækvivalent. Alle slags arbejdskraft – landmænd, ansatte og ubetalte familiemedlemmer – er inkluderet i beregningen af fuldtidslandmands ækvivalenter¹⁹⁵.

Som eksempel på konsekvenserne af EU's landbrugspolitik konkluderede Fødevarøkonomisk Institut i 2001¹⁹⁶, at EU's sukkerpolitik er forvridende for den internationale handel med sukker. Mellem 30 og 40% af EU-landenes produktion af sukker eksporteres til tredjelande og heraf er ca. 60% fremstillet med støtte fra EU. Samtidig er der i EU restriktioner på import fra tredjelande og en prisgaranti for sukker til internt forbrug i EU. EU gør det således vanskeligt for udviklingslande, med potentiale for sukkerproduktion, at konkurrere med EU's sukkerbønder. Fødevarøkonomisk Institut konkluderer videre, at en sænkning af de garanterede EU-sukkerpriser med 25%, vil have en markant indflydelse på verdenshandelen. Det vil betyde, at EU's produktion af sukker reduceres med knap 19%, hvilket umiddelbart vil give udviklingslandene mulighed for at producere mere sukker og eksportere til EU¹⁹⁷.

Eksportstøtte til afsætningen af overskudsproduktionen har en destabiliserende effekt på verdensmarkedet og bidrager til dumping af varer til kunstigt lave priser. Udviklingslande med eksportpotentiale mister dermed markedsandele, valutaindtjening og stabilitet. Prisen for mere stabile forhold for Europas landmænd har været, at forholdene for landmænd i resten af verden har været mere svingende og ustabile. Når EU's overskudsproduktion dumpes på markederne i udviklingslande, rammer det de lokale producenter, der mister afsætningsmuligheder.

EU's landbrugspolitik fastlægger endvidere en lang række regler for udviklingslandenes markedsadgang til EU. Disse regler er generelt meget komplicerede og forringer vilkårene for udviklingslandenes landbrugseksport. Komplexiteten viser sig ved, at der er forskellige regler for forskellige grupper af udviklingslande, og ved at reglerne er specificerede for de enkelte produkter og disses forarbejdningsgrad. Desuden består reglerne af et sindrigt system af kvoteordninger, tidsmæssige begrænsninger, præferencer, toldsatser mv.

EU's toldsystem har især negative konsekvenser for landbrugsprodukter fremfor industrielle produkter, hvilket dermed rammer udviklingslandenes hårdest. Samtidig opererer EU på flere områder med toldsatser, der stiger i takt med forarbejdningsgraden af landbrugsproduktet. Toldsatserne i EU er for nogle udviklingslande f.eks. højere på forarbejdet kaffe og appelsinjuice, end den er for kaffebønner og friske appelsiner. I EU er tolden på forarbejdede fødevarer i gennemsnit dobbelt så høj som på uforarbejdede varer¹⁹⁸. Hertil kommer en række ikke-toldmæssige barrierer, som i praksis holder udviklingslandenes varer ude. På den måde er EU med til at fastholde udviklingslandene i en position som råvareeksportører og med til at forhindre udviklingen af deres egen forarbejdningsindustri.

Danmark arbejder for at de mindst udviklede udviklingslandene, LDC-landene, skal have fuldstændig kvote- og toldfri adgang for landbrugsvarer til EU¹⁹⁹, og var aktiv fortaler for 'Everything-But-Arms' forslaget til ændring af EU's forordning om præferentiell adgang for LDC-landene. EU har således siden 1971 haft aftaler med en lang række udviklingslande om eksport af varer til EU på særlige eller præferentielle vilkår, den såkaldte GSP-aftale (Generalised System of Preference). 'Everything-But-Arms' aftalen skulle oprindeligt have sikret LDC-landene fri markedsadgang for alle produkter undtagen våben og ammunition. I vedtagelsesprocessen blev aftalen dog delvist udhulet af undtagelser i form af overgangsperioder for varegrupperne sukker, ris og bananer. Dette betyder, at ordningen først får fuld betydning når overgangsperioderne ender i hhv. 2006 (bananer) og 2009 (ris og sukker)²⁰⁰.

Virkningerne af EU's landbrugspolitik er på nogle områder i direkte modstrid med den indsats, som bl.a. Danmark, EU og FN ønsker fremmet for at bekæmpe verdens fattigdom. Seneste eksempler er eksport af oksekød til Sydafrika på bekostning af lande som Namibia og Botswana og eksport af mælkepulver til Jamaica på bekostning af lokale mælkeproducenter.

4.3 Konklusion

Agenda 21's målsætninger om fremme af bæredygtig fødevarerproduktion indeholder forpligtelser til, at parterne skal fremme bæredygtigt landbrug. Danmark har siden Rio fremmet en bæredygtig fødevarerproduktion, dels gennem omlægning til økologisk landbrug og dels gennem skærpede miljøkrav til det konventionelle landbrug.

Det danske landbrug er dog stadig langt fra bæredygtigt. Miljøkravene til det konventionelle landbrug har ikke været tilstrækkelige til at bringe kvælstofbelastningen ned under den danske naturs tålegrænser. Selvom kvælstoftabet er faldet væsentligt i det seneste årti, er det stadig meget større end naturen kan tåle. Pesticidforbruget er reduceret, men det forringer fortsat biodiversiteten i agerlandet, og der findes stadig pesticidrester i vandløb, grundvand mv. Økologisk jordbrug har været i voldsom vækst i 1990'erne, men udgør dog stadig en relativ lille del af den danske landbrugsproduktion.

EU's markedsordninger udgør stadig den væsentligste barriere for at gøre EU's landbrugsproduktion bæredygtig. Dette gælder både i forhold til landbrugets hensynstagen til miljø og natur, til den sociale og erhvervsmæssige strukturudvikling, samt til udviklingslandenes mulighed for handel med landbrugsprodukter. Danmarks muligheder for at fremme en bæredygtig fødevarerforsyning globalt, er således stærkt begrænset af EU's markedsordninger, der dels fastholder de skævvridende støtteordninger, og dels ligger til grund for den handelspolitik, der i øvrigt gælder for landbrugsvarer. EU's forskellige miljøstøtteordninger og præferentielle aftaler med de fattigste udviklingslande er kun et første lille skridt på vejen til en bæredygtighedsfremmende omlægning af EU's støtteordninger.

Dertil kommer, at EU's landbrugsordninger i stigende omfang er blevet en snærende spændetrøje i EU's bestræbelser på at få sat miljø, sociale forhold og bæredygtig udvikling på dagsordenen i organisationer som WTO. Både direkte og indirekte står landbrugsordningerne derfor i vejen for en bæredygtig udvikling.

4.4 anbefalinger

Anbefaling nr. 1: Der bør opstilles en klar landbrugspolitisk målsætning om, at hele det danske landbrug skal være bæredygtigt inden 2020.

Danmark har klare politiske målsætninger på områder som skov, klima og energi, men ikke en klar landbrugspolitisk målsætning. Danmark bør derfor udarbejde en egentlig landbrugspolitik og herunder formulere omfattende målsætninger for, hvordan landbruget skal udvikle sig på sigt. Det bør være en målsætning for Danmarks landbrugspolitik, at hele det danske landbrug skal være bæredygtigt inden 2020, vurderet efter miljømæssige, sociale og økonomiske kriterier.

Målsætningen bør være, at landbrugets driftsformer bliver økologiske, og at landbrugsdriften understøtter landdistrikternes strukturudvikling mht. sociale og erhvervsmæssige funktioner.

De virkemidler, der allerede eksisterer, bør sideløbende forstærkes. Danmark bør således gennemføre Aktionsplan II for videreudvikling af den økologiske fødevareproduktion. Der bør endvidere i 2003 vedtages en ny Vandmiljøplan III og en ammoniakhandlingsplan, der kraftigt kan reducere landbrugets tab af kvælstof og fosfor. Pesticidhandlingsplanens mål bør skærpes væsentligt ved revisionen i 2003. Der bør yderligere, så hurtigt som muligt, indføres en kvælstofafgift, og det bør sikres, at de miljøvenlige jordbrugsforanstaltninger (MVJ-ordningen) bringes til at omfatte en langt større del af det danske landbrugsareal end de nuværende 3-4%, f.eks. 20% i år 2005, hvilket vil svare til gennemsnittet i EU. Endelig bør udbetaling af hektarstøtte igen gøres afhængig af landbrugets overholdelse af udvalgte miljøkrav.

Anbefaling nr. 2: Danmark bør under og efter sit formandsskab arbejde for de størst mulige reformer af EU's fælles landbrugspolitik mod støtte til miljømæssige og sociale formål i forbindelse med midtvejsevalueringen i 2003, samt, at der under denne udstikkes klare principper for en grundlæggende reform af hele landbrugspolitikken med virkning allerede fra næste budgetperiode begyndende 2006.

Danmark bør arbejde offensivt for, at landbrugsstøtten i EU erstattes af støtte til miljømæssige og sociale formål. Første skridt bør tages ved en omfattende omlægning i forbindelse med midtvejsevalueringen i 2003. Samtidigt bør principperne for en total reform af landbrugspolitikken for næste budgetperiode, begyndende i 2006, vedtages.

Den nye politik bør ikke være en fælles landbrugspolitik, men en fælles landdistriktspolitik. Støtte under den nye landdistriktspolitik bør kun gives til klart definerede og evaluerbare miljømæssige og sociale formål. På miljøsidens bør det være et højprioritetsområde at sikre finansiering til implementering af Natura 2000, som skal skabe et økologisk netværk af beskyttede områder i EU og Vandrammedirektivet, som bl.a. udgør de fremtidige rammer for planlægning af udnyttelse af landskab og vandressourcer.

Anbefaling nr. 3: Danmark bør stille som krav i EU og WTO, at eksportstøtten og andre konkurrenceforvridende støtteformer ophører, samt at udviklingslandene sikres fri adgang til den rige verdens markeder for såvel råvarer som forarbejdede varer, samtidig med at de fattigste lande får vide rammer for at støtte og beskytte deres egne markeder og dermed småbønder.

De rige landes landbrugsstøtte og handelshindringer påvirker i høj grad den internationale fødevarer sikkerhed ved at begrænse udviklingslandenes markedsadgang, samt ved at presse verdensmarkedspriserne i bund. Dette virker til skade for udviklingslandenes småbønder, og indebærer bl.a. at de ikke har råd til at forbedre landbrugsproduktionen og dermed fødevarer sikkerheden. Danmark bør derfor skabe en koalition af EU-lande og udviklingslande med det formål at sikre udviklingslandene bedre markedsadgang og at få fjernet den konkurrenceforvridende landbrugsstøtte i de rige lande.

Det er dog væsentligt at understrege, at en generel reduktion af markedsbarriererne i EU ikke nødvendigvis vil være til gavn for alle udviklingslande. De lande, der således har præferentielle ordninger med EU, vil nødvendigvis blive udsat for hårdere konkurrence fra de mere velstående udviklingslande. Det er derfor nødvendigt at anerkende, at forbedret markedsadgang ikke udelukkende vil gavne de fattigste lande, eller de fattigste bønder. Derfor kan forbedret markedsadgang ikke stå alene, men må suppleres med en langt større grad af støtte til landbrugsudvikling i udviklingslandene. Derudover må de fattigste lande have vide rammer for fortsat at støtte og beskytte deres egne markeder og dermed småbønder.

I takt med den stigende internationale handel, bliver behovet for global regulering af sociale og miljømæssige spørgsmål herunder overholdelse af de grundlæggende arbejdstagerrettigheder stadig mere påtrængende, fordi en handelsliberalisering både skaber vindere og tabere. Det medfører et behov for en fordelingspolitik på internationalt niveau, for eksempel i form af særlige hensyn og øget udviklingsbistand til de lande og befolkningsgrupper, der bliver hægtet af udviklingen. Derudover er der brug for, at miljøpolitikken i stigende grad integreres i alle globale forhandlinger, ikke mindst i WTO. Uden en global miljøpolitik, vil frihandel medføre yderligere pres på jordens begrænsede ressourcer. Det er derfor nødvendigt, at Danmark fortsætter sit pres i EU, WTO og FN for at fremme en verdenshandel med fødevarer og en international fordelingspolitik, der øger den globale fødevarerikkerhed og sikrer en bæredygtig landbrugsproduktion.

Kapitel 5

Produktions- og forbrugsmønstre

Rio-konferencen satte for alvor fokus på bæredygtige produktions- og forbrugsmønstre. I Agenda 21 beskrives det således, at alle lande bør tilstræbe at fremme bæredygtige forbrugsmønstre, samt at de rigere lande bør føre an i opnåelsen af bæredygtige forbrugsmønstre²⁰¹.

Den rigere del af verdens befolkning har et stort forbrug af ressourcer, både hvad angår privatforbrug, offentligt forbrug og forbrug i virksomheder, industri, jordbrug mv. Samtidig har store dele af den fattige del af verdens befolkning ikke mulighed for at opfylde basale behov for mad, sundhed, tag over hovedet og uddannelse.

I Agenda 21 anføres, at der er brug for handling i forhold til opfyldelse af følgende målsætninger for produktion og forbrug: ”*fremme af produktions- og forbrugsmønstre, der reducerer belastningen af miljøet, og som samtidig opfylder alle menneskers basale behov*”²⁰², og ”*udvikling af en bedre forståelse af forbrugets rolle og for, hvordan man fremmer mere bæredygtige produktionsformer*”²⁰³.

I Programmet for den videre implementering af Agenda 21 blev det konkluderet, at der er brug for at videreudvikle nationale politikker og strategier til fremme af bæredygtige produktions- og forbrugsmønstre, da der siden Rio-konferencen i 1992 kun er sket en begrænset udvikling mod mere bæredygtige mønstre²⁰⁴.

Danmark har iværksat en omfattende indsats, kaldet den produktorienterede miljøindsats, for at fremme bæredygtige produktions- og forbrugsmønstre²⁰⁵. Indsatsen sætter fokus på et produkts samlede miljøbelastning fra vugge til grav, og formålet er at miljøbelastningen reduceres i hele produktets livscyklus via udvikling, markedsføring og anvendelse af renere produkter, hvor der f.eks. både ses på virksomhedernes produktion (f.eks. renere teknologi og miljøledelse), forbrugernes efterspørgsel (f.eks. produktoplysninger og mærkningsordninger) og bortskaffelse (f.eks. genbrug)²⁰⁶.

I det følgende vil Danmarks indsats for at efterleve Agenda 21 og Programmet for den videre implementering af Agenda 21 blive evalueret. Evalueringen fokuserer på: fremme af bæredygtige produktionsmønstre; fremme af bæredygtige forbrugsmønstre hos forbrugerne; samt fremme af en bæredygtig offentlig indkøbspolitik.

5.1 Fremme af bæredygtige produktionsmønstre

I Agenda 21 anføres, at en ”*reduktion af mængden af energi- og materialeforbruget i produktionen af varer og service kan bidrage til at miljøbelastningen formindskes, samtidig med at*

*økonomien bliver bedre og virksomheders produktivitet og konkurrenceevne øges*²⁰⁷. I Programmet for den videre implementering af Agenda 21 anføres yderligere, at *”handling bør omfatte overvejelser om en faktor 10 forbedring af ressourceeffektiviteten i de industrialiserede lande på lang sigt, samt en mulig faktor 4 effektivisering i de industrialiserede lande i løbet af to til tre årtier*”²⁰⁸.

Den i dag kendte teknologi gør det muligt at halvere der nuværende ressourceforbruget og alligevel producerer dobbelt så meget som i dag – altså en firdobling af ressourceeffektiviteten. Faktor 10-begrebet indebærer, at de globale materialestrømme halveres, samtidig med at ressourceforbruget fordeles ligeligt blandt jordens befolkning. Det vil betyde at ressourceforbruget i de industrialiserede lande skal effektiviseres med en faktor 10²⁰⁹.

Danmark har, som beskrevet, iværksat en produktorienteret miljøindsats. Denne har som overordnede mål at afkoble sammenhængen mellem økonomisk vækst og ressourcebelastning samt belastning af miljøet. Dette søges gennemført ved at styrke udviklingen af renere produkter²¹⁰. Udviklingen af renere produkter sker igen ved at fremme miljøstyring, herunder kompetenceopbygning, i virksomhederne, ved hjælp af grønne afgifter og andre økonomiske virkemidler, ved hjælp af anvendelsesregulering, mærkning og certificering mv.²¹¹.

Danmark har igennem de senere år på nogle områder taget skridt mod en afkobling mellem vækst og forbrug samt miljøbelastning. I industrien er der sket et fald i udledning af de miljøskadelige stoffer SO₂ og VOC, samtidig med at industriens bruttofaktorindkomst er steget. Affaldsmængderne er dog i modsætning til udledningen af de miljøskadelige stoffer steget. Energiforbruget er ligeledes steget, dog mindre end udviklingen i industriens bruttofaktorindkomst, BFI, hvorfor der her trods alt er tale om en afkobling mellem vækst og forbrug. I energisektoren er der ligeledes sket en afkobling af sektorens miljøpåvirkning og energiforbrug fra den økonomiske vækst²¹². Energiforbruget i energisektoren er dog ikke faldet.

Husholdningernes miljøpåvirkning er yderligere på nogle områder afkoblet fra udviklingen i husholdningernes forbrug. Husholdningernes CO₂ udledning, vandforbrug samt fosforudledning er således faldet. Affaldsproduktionen er i modsætning hertil steget. Energiforbruget er konstant, trods en vækst i det generelle forbrug²¹³.

Miljøstyrelsen ønsker at sikre en afkobling af ressourcebelastningen og den økonomiske vækst ved en forbedring i ressourceeffektiviteten²¹⁴. Dog kan et øget forbrug mere end udligne de ressource- og miljømæssige fordele, som en øget ressourceeffektivitet skaber, hvorved belastningen i absolutte termer fortsat vil stige.

Fremme af miljøvenlig teknologi

En øget forståelse af såvel miljøproblemer som løsninger har igennem de sidste 15 år ført til, at begrebet renere teknologi har ændret sig dynamisk. Renere teknologi forbindes i stigende grad med en række aktiviteter, værktøjer og virkemidler. Kendetegnet for udviklingen har været en meget høj grad af konsensus om en miljømæssig modernisering af industrien mellem

industriens organisationer, fagbevægelsen, offentlige myndigheder og andre involverede. Offentlige støtteprogrammer har været et væsentligt virkemiddel i denne omstillingsproces.

Siden 1993-94 har industriens forebyggende miljøindsats i stigende grad fokuseret på systematiseret miljøledelse. Før dette var indsatsen for at indføre renere teknologi overvejende fokuseret på teknisk optimering af produktionsprocesser og arbejdsgange. Indsatsen for miljøledelse har således ændret fokus fra teknik til organisation, og fra tekniske procesoptimeringer til virksomhedens organisatoriske forudsætninger for en systematisk og kontinuerlig miljøindsats.

Det skønnes at omkring 800 danske virksomheder har et certificeret miljøledelsessystem, og mindst et tilsvarende antal har opbygget et miljøledelsessystem, uden at det er blevet certificeret. Danmark er dermed et af de lande i Europa, der udøver mest miljøledelse. Men med 7.000 godkendelsespligtige virksomheder og med 400.000 virksomheder i alt er der langt igen, før miljøledelsessystemer kan siges at være udbredt.

Grønne regnskaber har været obligatorisk for over 1.100 danske virksomheder siden 1996. Dette har dels medvirket til, at de enkelte virksomheder har fået et øget overblik over deres miljøforhold og dels medvirket til, at industrien har satset relativt meget på miljøledelse. Derimod har de grønne regnskaber aldrig slået igennem som et marketingsredskab eller et informativt virkemiddel over for offentligheden.

Siden 1997-98 er fokus skiftet endnu engang, over mod renere produkter. Formålet er bl.a., at industrien skal tage et øget ansvar for hele produkternes livscyklus og ikke blot de miljøproblemer, der relaterer sig til selve produktionen. Virksomhedernes politikker for input-siden er dog stadig forholdsvis uudviklede og mængden af data begrænset. Virksomhederne stiller kun i ringe grad krav til deres underleverandører. Bl.a. er det 'skjulte' materialeforbrug, f.eks. affaldet fra minedrift, erosion mv., underbelyst²¹⁵. Empiriske opgørelser fra Tyskland, Holland, USA og Japan fra 1991 har således vist, at det skjulte materialeforbrug udgør mellem 55 og 75% af det samlede materialeforbrug²¹⁶. Det er sandsynligt, at noget lignende er tilfældet i Danmark.

Antallet af virksomheder, som aktivt arbejder med udvikling og markedsføring af renere produkter, er stadig meget lavt. Eksempelvis skønnes det, at kun mellem 50 og 100 danske virksomheder gør brug af livscyklusvurderinger. Dette på trods af, at det antages, at dansk industri kan opnå konkurrencefordele på markedet ved at være blandt de første, som kan levere renere *"produkter med en bedre miljømæssig formåen til et hurtigt voksende globalt marked"*²¹⁷. Denne antagelse bakkes op af erfaringer, som danske virksomheder som Grundfos og Danfoss har høstet gennem årene.

Kendetegnende for den rige vestlige verden, og dermed også for Danmark, er samtidig, at de miljøpåvirkninger, som det nationale forbrug medfører, i højere grad overføres til de lande, som vi importerer varer fra. Udvinning, dyrkning og forarbejdning af råstoffer og landbrugs

produkter sker i visse dele af verden under forhold, der ikke tager væsentlige miljømæssige og sociale hensyn. Der er således en tendens til, at en del af den faldende miljøbelastning per enhed af BNP i de rige lande opnås ved udlokalisering, dvs. placering af nogle af de mere miljøbelastende industrier i andre lande, f.eks. i udviklingslandene²¹⁸.

Den Natur- og Miljøpolitiske redegørelse fra 1995 anførte netop, at *”Når man vil vurdere bæredygtigheden af en produktion, et forbrug eller en fritidsaktivitet, må man tage højde for alle de natureffekter og miljøbelastninger, som aktiviteten giver anledning til, også uden for landets grænser. Herved får den nationale miljøpolitik en global dimension, som stort set lades ude af betragtning i dag”*²¹⁹.

Regler og økonomiske virkemidler

I Agenda 21 understreges, at det er urealistisk, at der kan ske en signifikant ændring i produktions- og forbrugsmønstre, med mindre de reelle miljømæssige omkostninger afspejles i prisen for de enkelte produkter²²⁰. Samtidig peger Agenda 21 på, at den dominerende opfattelse af at økonomisk vækst er ensbetydende med velfærd, bør tages op til genovervejelse²²¹.

Traditionelt er virksomhedernes miljøhensyn søgt realiseret gennem regulering af adfærd via forbud, tilladelser og normer. I de seneste år har det offentlige yderligere i stigende grad taget økonomiske virkemidler i anvendelse for at få virksomhederne til, af økonomiske hensyn, at inddrage miljøhensyn i produktionen, og for at få forbrugerne/husholdningerne til at handle mere miljørigtigt.

Omfanget af økonomiske virkemidler over for erhvervslivet er dog stadig beskeden målt i forhold til omfanget af regelbaserede virkemidler. Til sammenligning er der indført betydeligt flere og højere grønne afgifter rettet mod husholdninger, idet der samtidig med indførelsen er sket en social kompensation for at udligne den sociale skævvridning som de fleste grønne afgifter medfører. I perioden 1994 til 2000 er der således sket et skift i beskatning fra arbejdsindkomst over til grønne afgifter svarende til 1% af BNP²²².

I 2000 udgjorde de grønne afgifter ca. 5% af BNP²²³, svarende til ca. 10% af det offentlige skatteprovenu. Fortsættelse af denne skattemæssige linje anbefales fra mange sider, bl.a. af OECD, der i deres vurdering af miljøindsatsen i Danmark fra 1999 anbefaler, at den grønne skattereform udbygges²²⁴.

VK-regeringen har endvidere igangsat en analyse af mulighederne for en grønnere markedsøkonomi. Formålet angives som, at Danmark skal være et af de industrialiserede lande, der er bedst til at nedbringe forureningen, samtidig med at der fås mest miljø for pengene. Arbejdet skal resultere i en rapport, der ser på mulighederne for og erfaringerne med at bruge markedsorienterede redskaber, som f.eks. omsættelige forureningstilladelser, kvoter, brugergebyrer, afgifter og tilskud, samt mærkningsordninger, produktstandarder, information mv.²²⁵. Til gengæld har den VK-regeringen afskaffet den årlige miljøvurdering af finansloven, som blev indført i forbindelse med finansloven fra 1997.

Udover brug af skatter og afgifter som økonomiske incitament til mere bæredygtige produktions- og forbrugsmønstre, benytter det offentlige sig også af tilskudsordninger/subsidier. Miljøstyrelsen har i 1999, i forbindelse med den produktorienterede miljøstrategi, iværksat et program for renere produkter mv., der yder tilskud til videns- og metodeopbygning, produktudvikling, markedsudvikling, nedbringelse af affaldets miljøbelastning, opbygning af kompetence samt fremme af miljømærkning²²⁶.

I forbindelse med miljøvurderingen af finanslovsforslaget for 2002, anmodede Finansministeriet alle ministerier om at vurdere samtlige tilskudsordningers miljøeffekter, såvel de positive som de negative. Ministerierne vurderer, at omkring 16,1 mia. kr. ud af tilskudsmidler på i alt 55,7 mia. kr., har en forventet positiv effekt på miljøet²²⁷. En væsentlig del af de tilskud, der forventes at have en positiv miljøeffekt, udgøres af bistanden til udviklingslande. Der er ingen ministerier, der angiver, at deres tilskud giver negative miljøeffekter, hvilket kan undre i og med, at f.eks. en række tilskud til landbruget er med til at forøge det intensive landbrug og dets slid på naturgrundlaget.

Skatteministeriet har til sammenligning i forbindelse med miljøvurderingen af finanslovsforslaget for 2001 foretaget en redegørelse for både miljøgavnige og miljøskadelige effekter af skattebegunstigelser. Konklusionen var her, at 24% af disse vurderes til at have en positiv effekt på miljøet, mens 16% vurderes at have en negativ effekt²²⁸. Eksempler på skattebegunstigelser med negativ miljøeffekt er erhvervslivets mere lempelige CO₂- og spildevandsafgifter samt fly- og færgetrafikkens fritagelse for energiafgifter. Skatteministeriet har dog undladt at vurdere kørselsfradragets miljøeffekt.

I argumentationen for økonomiske virkemidler indgår, at de eksterne omkostninger ved en aktivitet eller ved produktion af et produkt kan indregnes i prisen. Indregning af de eksterne omkostninger kan bruges som led i at forfine markedsmekanismen, så de i højere grad tager hensyn til miljøomkostninger. Det er dog vigtigt at understrege, at det oftest kun er en mindre del af de eksterne omkostninger, der kan beregnes. Indregning af eksterne omkostninger i pris tager yderligere ikke umiddelbart højde for, at der findes kritiske naturværdier, eller for at der eksisterer et absolut loft for udnyttelsen af ikke-fornybare ressourcer og for udledning af forurening. Ved brug af økonomiske virkemidler er det således nødvendigt at tage hensyn til disse forhold.

5.2 Fremme af bæredygtige forbrugsmønstre hos forbrugerne

Ifølge Agenda 21 er det vigtigt at fremme en øget miljøbevidsthed hos alle mennesker, samt at fremme industriens interesse i at producere miljømæssigt sunde forbrugsprodukter²²⁹. Agenda 21 anfører, at dette kan ske gennem bl.a. information, herunder mærkning af produkter²³⁰. I Programmet for den videre implementering af Agenda 21 anføres yderligere, at uddannelse er et vigtigt element i opnåelsen af mere bæredygtige produktions- og forbrugsmønstre²³¹. End

videre kan målsætningen om hhv. en faktor 4 og en faktor 10 ressourceeffektivisering i Programmet for den videre implementering af Agenda 21 også anskues som værende rettet mod forbrugeres ressourceforbrug²³².

Der er opnået en afkobling mellem husholdningernes energiforbrug og den økonomiske vækst. Energiforbruget er dog ikke faldende, men tværtimod konstant²³³. Privatforbruget er i modsætning hertil stigende²³⁴. Stigningen i forbruget pr. person er for mange ressourcers vedkommende så voldsomt, at det klart overgår mængden af ressourcer, der spares ved ressourceeffektiv produktion²³⁵.

Den produktorienterede miljøindsats, som beskrevet i det forrige, er udover at være rettet mod produktionen i virksomhederne, også rettet mod forbrugeren. I forhold til at fremme bæredygtigt forbrug, er det således målet med den produktorienterede miljøindsats at styrke afsætningen af renere produkter. Dette søges opnået ved information, herunder miljømærker samt grønne afgifter og andre økonomiske virkemidler. Økonomiske virkemidler er gennemgået under det forrige afsnit.

Information

Den danske indsats for at fremme bæredygtige produktions- og forbrugsmønstre benytter sig i høj grad af miljømærkningsordninger og anden information. Miljømærker er frivillige markedsbaserede virkemidler, hvis største styrke er deres evne til at formidle et komplekst budskab i en enkel form. Mærkning giver en let forståelig vejledning til de forbrugere, der ønsker at købe det for tiden mest bæredygtige. Miljømærkernes forbedrende effekt kan være betydelig, men den afhænger af private og offentlige forbrugeres engagement og af producenteres og forhandleres interesse i produktion og markedsføring af de mærkede produkter.

Selvom der generelt er sket en fremgang i salget af miljømærkede produkter, udgør disse stadigvæk en forholdsvis lille andel af det samlede forbrug. I år 2000 havde kun ca. 392 virksomheder i Danmark den nordiske Svanemærke-licens, fordelt på i alt 2.500 produkter²³⁶. 16 virksomheder havde i 2001 EU's Blomst-licens, fordelt på ca. 46 produkter²³⁷. Økologiske fødevarer udgjorde kun 5% af det samlede fødevarer salg i 2001²³⁸. Markedsandelen for de miljømærkede produkter kan til sammenligning ikke opgøres generelt, men kun for de enkelte produktgrupper. Miljøstyrelsen har i en opgørelse for 2000 vist, at de miljømærkede produkter udgør ca. 6% af omsætningen inden for grafisk industri, ca. 1% inden for tekstiler (ekskl. salg til erhvervslivet), og under 1% af omsætningen inden for maling og lak²³⁹.

Uddannelse

Uddannelse og offentlig bevidstgørelse er et tværgående tema i Agenda 21. Det beskrives således, at *"uddannelse, folkelig bevidsthed og træning har betydning for stort set alle områder i Agenda 21"*²⁴⁰, at *"uddannelse er afgørende for at fremme bæredygtig udvikling og for at øge befolkningens kapacitet til at tackle miljø- og udviklingsproblemer"*²⁴¹, samt at *"Regeringer bør stræbe efter at opdatere eller udarbejde strategier, der har til formål at integrere*

miljø og udvikling som et tværgående tema i uddannelse på alle niveauer, inden for de næste tre år [1992-1995]”²⁴².

I den danske folkeskolelov er opfølgningen på Agenda 21 sket igennem ”Det Grønne Islæt”, der omhandler indsatsen for miljøundervisning. Indholdet i lovgivningen sigter mod at indarbejde miljø bredt i undervisningen. Derudover er der sket en indsats gennem naturvejlederordningen, naturskoler og gennem faget ”natur og teknik”. Den mere uformelle uddannelsessektor, som bl.a. indeholder inputs fra de danske miljø- og udviklingsorganisationer, har fået støtte til en række projekter relateret til folkeoplysning og uddannelse.

Der eksisterer dog ikke en tilstrækkelig uddannelse af lærere og undervisere inden for miljøundervisning. Dette betyder, at lærere bliver usikre på at begynde miljøundervisningsforløb, hvilket hindrer en implementering af ”Det Grønne Islæt”. Til trods for, at mange uddannelsesinstitutioner har tilført grønne formålsparagraffer, har det ikke været nok til, at principperne om bæredygtig udvikling har sat dybe spor i undervisningen eller i måden at drive uddannelsesinstitutionerne på.

En undersøgelse foretaget af Danmarks Pædagogiske Universitet viser således, at kun omkring halvdelen af de adspurgte elever havde beskæftiget sig med miljøproblemer i folkeskolen²⁴³. Endvidere viser en mindre undersøgelse, udarbejdet af 92-gruppen, at miljøundervisning næsten udelukkende bliver overladt til de naturvidenskabelige fag, og at globale forhold sjældent bliver taget op i undervisningen²⁴⁴.

Miljøundervisningen er umiddelbart funderet på en naturvidenskabelig tænkning og appellerer derfor dårligt til at blive inddraget i humanistiske og samfundsvidenskabelige fag. I stedet burde der formuleres målsætninger omkring ”uddannelse for bæredygtig udvikling”. Sådanne målsætninger bør omfatte alle former for uddannelse og kompetenceudvikling og alle fag.

Danmark deltager i Baltic21-samarbejdet, hvor undervisningsministrene fra de deltagende Østersølande i marts 2000 i fællesskab vedtog Haga-Deklarationen²⁴⁵ og i januar 2002 underskrev Baltic21E - en Agenda 21 for uddannelse i Østersøregionen²⁴⁶. I disse dokumenter er miljøundervisning tænkt meget bredere end hvad der kendetegner ’Det grønne islæt’ i den danske Folkeskolelov. Danmark kunne derfor med fordel benytte disse dokumenter, som model for en revidering af den danske miljøundervisning.

5.3 Fremme af en bæredygtig offentlig indkøbspolitik

I Agenda 21 anføres, at ”*Regeringer spiller selv en rolle i forhold til forbrug, specielt i lande hvor den offentlige sektor spiller en stor økonomisk rolle, og regeringer kan derfor have stor indflydelse på industriens valg og den offentlige holdning. Derfor bør regeringer gennemgå deres indkøbspolitik i alle led med henblik på miljømæssige forbedringer, hvor det er muligt*”²⁴⁷.

Hver tiende krone i Danmark bruges af offentlige indkøbere. Dette giver det offentlige stor indflydelse på markedet²⁴⁸. Offentlig grøn indkøbspolitik virker derfor som et lokomotiv, der kan understøtte udviklingen af mindre miljøbelastende varer og tjenesteydelser²⁴⁹. Ved at gå foran med et godt eksempel, kan den offentlige sektor nedbringe den direkte miljøbelastning, der stammer fra eget indkøb, forbrug og bortskaffelse af produkter, samt være med til at skabe et større marked for grønne produkter. En grøn offentlig indkøbspolitik kan fremme bæredygtige produktions- og forbrugsmønstre i resten af samfundet, bl.a. fordi et pres fra de offentlige indkøbere har stor effekt på leverandørernes valg af varer. Det viser en undersøgelse foretaget af CASA, der også viser, at 50% af leverandørerne mener, at miljøkrav har medvirket til, at leverandørernes udbud af produkter er blevet mere miljøvenligt²⁵⁰.

En effektiv grøn indkøbspolitik forudsætter, at den indføres konsekvent i alle institutioner. Den offentlige sektor har siden 1992 haft pligt til at tage hensyn til miljøet, når der købes ind. Statsinstitutioner har yderligere siden 1995 haft pligt til at udarbejde grønne indkøbspolitikker og handlingsplaner. Amter og kommuner har i 1998 indgået en frivillig aftale med Miljø- og Energiministeriet om at styrke indsatsen for at indføre grønne indkøb²⁵¹. En undersøgelse foretaget for Miljøstyrelsen viser dog, at kun godt halvdelen af landets kommuner har eller er i færd med at udarbejde en grøn indkøbspolitik²⁵². En undersøgelse i 1998 af Statens miljø- og energihensyn ved indkøb viste, at knap 90% af statens institutioner og virksomheder på undersøgelsestidspunktet gjorde brug af en grøn indkøbspolitik. I marts 2001 viste en spørgekemaundersøgelse, at næsten halvdelen af de statsinstitutioner, der i den tidligere undersøgelse havde angivet at de gjorde brug af en grøn indkøbspolitik, nu havde opgivet den²⁵³.

Der er ydermere en tilbageholdenhed hos offentlige indkøbere i forhold til at stille miljøkrav ved EU-udbud. Det skyldes, at det er uklart i de nuværende udbudsdirektiver, hvilke juridiske muligheder, de offentlige indkøbere har for at stille miljøkrav. Derfor er der behov for, at mulighederne for grønne indkøb gøres langt klarere og mere vidtgående under den igangværende revision af udbuds-direktiverne i EU.

5.4 Konklusion

Ifølge Agenda 21 og Programmet for den videre implementering af Agenda 21 skal landene sætte en forandring i gang mod bæredygtige produktions- og forbrugsmønstre. En faktor 4 ressourceeffektivisering på kort sigt og en faktor 10 ressourceeffektivisering på længere sigt nævnes eksplicit som et middel hertil. Den danske indsats har hidtil ikke formået at leve op til dette.

Danmark er på enkelte områder på vej mod en afkobling mellem sammenhængen mellem økonomisk vækst, øget ressourceforbrug og øget miljøbelastning. Det er derimod ikke lykkedes at få bragt det samlede danske ressourceforbrug og den samlede miljøbelastning ned. En øget forståelse af produktionens miljøproblemer har medført en øget fokusering på renere teknologi og renere produkter, der i sigende grad forbindes med en række aktiviteter som

miljøledelse, livscyklusvurderinger mv. Disse aktiviteter er dog stadig kun af et begrænset omfang.

Anvendelsen af regler, forbud, afgifter, tilskud samt informative virkemidler som miljømærker, har udgjort en væsentlig del af den danske indsats for at fremme bæredygtige produktions- og forbrugsmønstre. Anvendelsen af disse virkemidler har imidlertid ikke hidtil været tilstrækkeligt til at igangsætte en grundlæggende forandring imod bæredygtige produktions- og forbrugsmønstre.

I følge Agenda 21 er uddannelse afgørende for, at det enkelte individ bliver i stand til selv at foretage en aktiv indsats for at fremme en bæredygtig udvikling. I Danmark fungerer miljøundervisningen, trods et godt lovgivningsgrundlag, ikke tilfredsstillende, hvilket bl.a. hænger sammen med mangel på tilstrækkelig uddannelse af undervisere i miljøundervisning. Den danske politik om at fremme en grøn indkøbspolitik er heller ikke tilstrækkelig, idet en stor del af de offentlige institutioner ikke anvender en sådan.

5.5 anbefalinger

Anbefaling nr. 1: Danmark bør gøre en faktor 10 ressourceeffektivisering til et fast langsigtet mål med en klar tidsramme.

Der bør foretages en grundig vurdering af de danske produktions- og forbrugsmønstre og deres betydning i forhold til opnåelse af national og global bæredygtighed, og heraf udarbejde handlingsplaner for opnåelse af bæredygtige forbrugs- og produktionsmønstre. Sådanne handlingsplaner må anvise virkemidler til opnåelse af en faktor 4 ressourceeffektivisering inden 2020, samtidig med at en faktor 10 ressourceeffektivisering sættes som mål på længere sigt.

Anbefaling nr. 2: Den grønne skattereform bør videreudbygges.

Økonomiske virkemidler kan være reelle forudsætninger for bæredygtige produktions- og forbrugsmønstre. Uden sådanne politiske signaler vil det næppe være muligt at opnå den nødvendige begrænsning af ressourceforbruget og forureningen.

Danmark har i stigende grad taget økonomiske virkemidler i anvendelse for at få virksomhederne til at inddrage miljøhensyn i produktionen og for at få forbrugerne/husholdningerne til at handle mere miljørigtigt. Den nuværende brug af bl.a. grønne skatter og afgifter har ført til en mere miljørigtig adfærd. Danmark bør derfor videreudbygge den grønne skattereform jvf. OECD's anbefalinger. Det vil dog stadig fordre en individuel indsats samt en indsats fra erhvervslivet at ændre såvel almindelig livsstil som produktion i en bæredygtig retning.

Anbefaling nr. 3: Der bør sættes øget fokus på uddannelse og oplysning for bæredygtig udvikling, herunder fortsætte en satsning på mærkningsordninger for bæredygtigt producerede produkter.

En bæredygtig udvikling kan ikke opnås, uden at befolkningen som helhed er nogenlunde enige i, at dette må prioriteres i de politiske og økonomiske beslutninger og i de daglige valg. Befolkningens mange daglige valg af levevis og forbrug er således af afgørende betydning for det totale ressourceforbrug og forureningsniveau i Danmark. Mærkningsordninger er her et godt middel til at hjælpe befolkningen til at træffe bæredygtig valg.

Et andet vigtigt middel til at opnå større bevidsthed og dialog om samt aktiv deltagelse i udviklingen af bæredygtig livsstil er uddannelse. Læring om bæredygtighed bør derfor være en integreret del af alle former for uddannelse og kompetenceopbygning. Der bør formuleres danske målsætninger for uddannelse for bæredygtig udvikling, der omfatter alle uddannelser og alle fag. Der bør i den forbindelse udarbejdes en handlingsplan for implementering af Haga-Deklarationen og Baltic 21E i Danmark.

Anbefaling nr. 4: Der bør gøres en øget indsats for at hensigten om en grøn offentlig indkøbspolitik realiseres.

Ved at gå foran med et godt eksempel, kan den offentlige sektor nedbringe den direkte miljøbelastning, der stammer fra eget indkøb, forbrug og bortskaffelse af produkter, samt være med til at skabe et større marked for grønne produkter.

Danmark bør derfor fortsat arbejde for, at det offentlige kan betragtes som frontløber for en grøn indkøbspolitik, og samtidig stille krav om at det offentliges grønne indkøbspolitik styres af klare kvantitative mål. Danmark bør i den forbindelse kræve en styrkelse af mulighederne for grønne indkøb i EU's udbudsdirektiver.

Kapitel 6

Sammenfatning og konklusioner

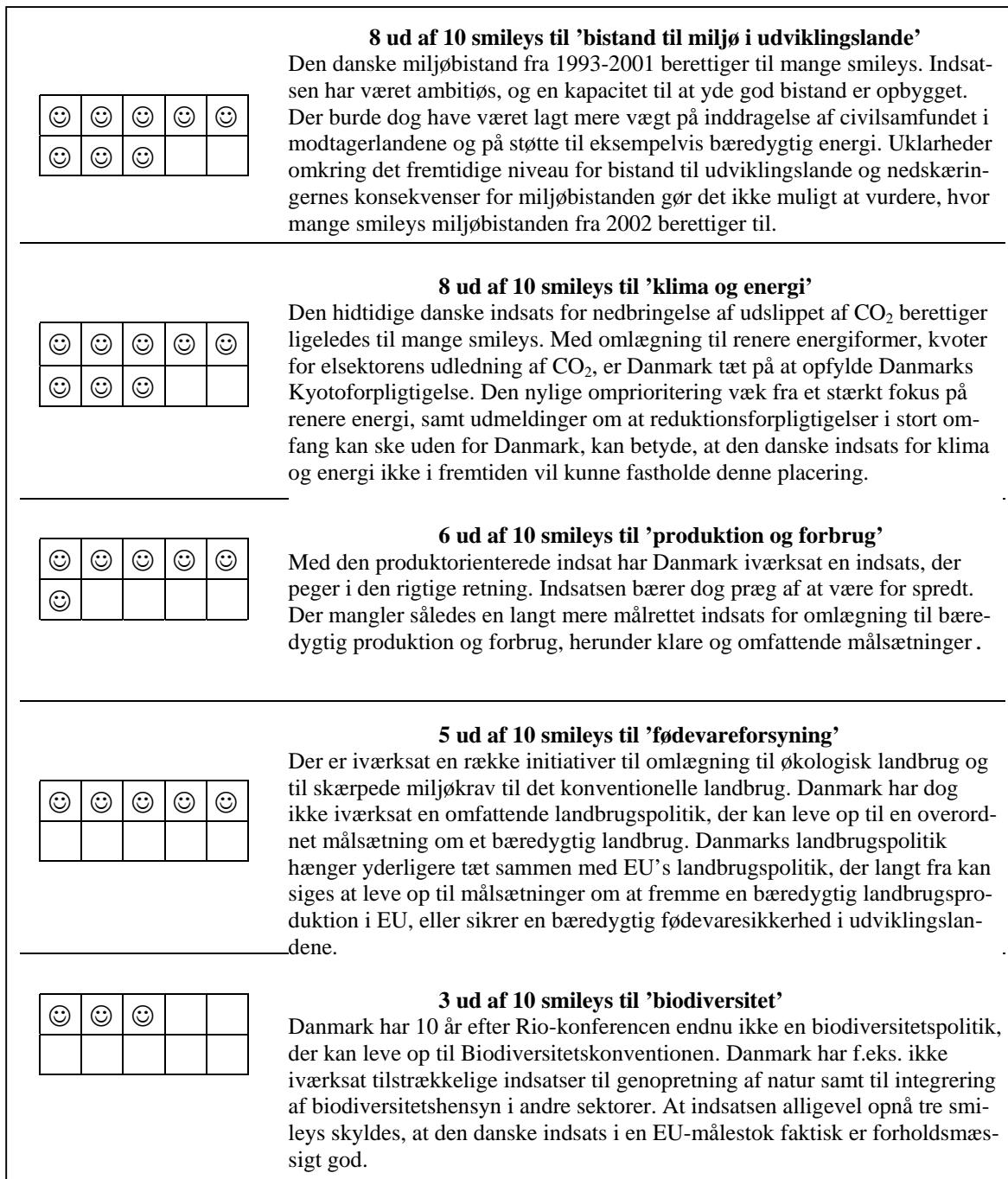

Formålet med denne evaluering er at vurdere, om Danmark har gjort, og gør, en tilstrækkelig indsats for at efterleve de aftaler, som Danmark har indgået siden Rio-konferencen i 1992. Det er således ikke evalueringens opgave at vurdere verdens tilstand og svare på, om det står bedre eller dårligere til med miljøet nu, end da Rio-konferencen for alvor sætte miljøproblemerne i fokus i 1992.

Evalueringen fokuserer på nogle helt centrale globale problemstillinger, som er kritiske for miljøet og menneskers liv overalt på jordkloden: Presset på den biologiske mangfoldighed; at millioner af mennesker fortsat lever uden adgang til tilstrækkelige fødevarer; globale klimaforandringer samt presset på de globale ressourcer pga. ikke bæredygtige produktions- og forbrugsmønstre.

Danmark har i en årrække været anerkendt som en af verdens ledende nationer, når det gælder indsatsen for miljø og udvikling. Denne anerkendelse bygger dels på den nationale og lokale indsats, og dels på Danmarks internationale engagement og bilaterale samarbejde med udviklingslande.

Denne evaluering af Danmarks indsats for at efterleve de aftaler, som er indgået ved og siden Rio-konferencen i 1992, viser dog et mere broget billede. En overordnet konklusion af denne evaluering er således, at Danmark ikke konsekvent efterlever de internationale forpligtelser. Danmark har på nogle områder sat en indsats i værk, der medfører, at de internationale aftalers intentioner og forpligtelser i udstrakt grad efterleves. På andre områder kan man kun betegne Danmarks indsats som et behjertet forsøg, hvor initiativer peger i den rigtige retning, men hvor der mangler klare handlingsplaner, mål og resultater. På atter andre områder, er Danmarks indsats for efterlevelse af internationale aftaler utilstrækkelig. Det er vigtigt at understrege, at denne evaluering kun fokuserer på en lille del af de internationale aftaler og forpligtelser som Danmark har indgået.

Figur 1. Et hurtigt overblik over Danmarks indsats for efterlevelse af internationale aftaler på de fem områder.

Konklusionen i det følgende er delt ind i tre afsnit:

1. Områder hvor Danmarks indsats lever op til de internationale aftaler.
2. Områder hvor Danmark har foretaget en indsats, der peger i den rigtige retning.
3. Områder hvor Danmark ikke lever op til de internationale aftaler.

I konklusionen vil indgå nogle af de anbefalinger som er angivet i kapitel 1-5. Kapitlet afsluttes endvidere med at sætte evalueringens overordnede konklusioner i et bredere perspektiv.

6.1 Områder hvor Danmark overholder de internationale aftaler

---

Den hidtidige danske indsats kan på to områder siges at have efterlevet de internationale aftaler for bæredygtig udvikling. Det drejer sig om den danske indsats på bistandsområdet og den danske indsats på klima- og energiområdet.

Det er dog vigtigt at understrege, at der heller ikke på disse områder er grund til at hvile på laurbærene. Selvom den danske bistand til udviklingslande kvantitativt er i top, kan kvaliteten af bistanden forbedres, og der er et stadig behov for at udvikle metoder, der sikrer, at bistanden fører til en bæredygtig udvikling. Med finansloven for 2002 er såvel den almindelige ulandsbistand som den særlige bistand til miljø i udviklingslande ændret kvalitativt og kvantitativt. Det har ikke ligget inden for denne evalueringens rammer at vurdere de kvalitative konsekvenser af nedskæringerne. Det er imidlertid evalueringens konklusion, at Danmark, med bistandens nuværende størrelse, næppe kan siges at leve op til løftet fra Rio-konferencen om at yde ny og additionel bistand til miljø i udviklingslande.

Der er yderligere sket et skifte i klimapolitikken i 2002 med VK-regeringens tiltræden. Blandt andet er omstillingen til renere energiformer blevet nedprioriteret.

Bistand til miljø i udviklingslande

På Rio-konferencen påtog de rige lande sig at bære de største byrder, når det gælder verdens omstilling til bæredygtig udvikling. De rige lande forpligtede sig blandt andet til at bidrage med nye og additionelle finansielle ressourcer til at bekæmpe miljøproblemer i udviklingslandene. Bistand til bekæmpelse af fattigdom og skabelse af økonomisk udvikling skulle ikke omdirigeres til miljøformål.

Efter Rio lancerede Danmark som et af de første lande et konkret initiativ til at efterleve løftet om ekstra bistand. Det blev besluttet, at Danmark - udover 1% af bruttonationalindkomsten, BNI, som anvendtes på almindelig udviklingsbistand – efter en årrække ville anvende 0,125% af BNI på en særlig bistand til afhjælpning af udviklingslandenes miljøproblemer. Et tilsvarende beløb ville blive brugt på miljøbistand til Østeuropa.

Miljøbistanden til udviklingslande blev opbygget gradvist, og den skulle være fuldt udbygget i 2005. I 2001 var der afsat over 900 mio. kr. til formålet. Det svarede til 0,07% af BNI. Der

var afsat endnu flere midler for 2002, men i den endelige finanslov for 2002 blev denne bevillingen mere end halveret. Der blev kun afsat 470 mio. kr., svarende til 0,03% af BNI.

Samtidig blev den almindelige ulandsbistand beskåret, så den maksimalt kommer til at udgøre 0,97% af BNI i 2002. Da der siden 1992 er brugt 1% af BNI på almindelig ulandsbistand, kan det næppe siges, at Danmark fortsat anvender nye og additionelle midler på miljøbistand til udviklingslande.

92-gruppen anbefaler:

Danmark bør øge bistanden til udviklingslande i forbindelse med finansloven for 2003 og samtidig genindføre målsætningerne om at yde henholdsvis 1% og 0,125% af BNI i udviklingsbistand og miljøbistand til udviklingslande.

Det er med andre ord tvivlsomt, om Danmark lever op til løftet fra Rio – selv om Danmark var et af de lande, der på Rio-konferencen aktivt støttede udviklingslandenes bestræbelser på at undgå omdirigering af ulandsbistand.

Den danske miljøbistand til udviklingslande anvendes især på at opbygge den faglige og tekniske kapacitet i modtagerlandenes statsadministrationer. Det er der et stort behov for, men for at sikre varige effekter af bistanden, vil det

være vigtigt i højere grad at involvere aktører fra det civile samfund.

92-gruppen anbefaler:

Der bør sikres en stærk kobling mellem miljøbistanden og udviklingslandenes indsats for at implementere internationale miljøaftaler. Energi og biodiversitet bør opprioriteres i miljøbistanden.

De to konventioner om klima og biodiversitet, som blev vedtaget i Rio, indeholder begge bestemmelser om, at de rige lande skal hjælpe udviklingslandene med at opfylde konventionerne ved at give mere bistand. Alligevel har bevarelse af biodiversitet og fremme af bæredygtig energi været relativt lavt prioriterede indsatsområder i den danske miljøbistand til udviklingslande.

Den danske klimapolitik

Danmark har uden tvivl indtaget en international førerrolle på klimaområdet, ved at være et af de lande der målt pr. indbygger har påtaget sig de skrappeste reduktionsmål, samt ved at spille en betydelig rolle i klimaforhandlingerne og i Kyotoprocessen.

Danmark har iværksat en lang række initiativer til reduktion af særlig CO₂-emissionen, i form af konvertering til naturgas, kraftvarme, kvoter for elværkernes udledning af CO₂, udbygning af decentrale kraftvarmeværker og vindenergi m.m. Disse initiativer har betydet, at Danmark er forholdsvis tæt på at opfylde sine forpligtelser i henhold til Kyotoprotokollen. Den danske opfyldelse af Kyotomålsætningen, om en 21%-reduktion af drivhusgasser, kræver dog at overskudsproduktionen af kulbaseret el begrænses, og at der fortsat satses på vedvarende energi.

Danmark kan opfylde store dele af sine reduktionsforpligtelserne ved at gøre brug af Kyoto-mekanismerne. Dette vil dog være en barriere for igangsættelsen af en udvikling i Danmark, der kan imødekomme de langsigtede reduktionsbehov, der er nødvendige for at opfylde Klimakonventionens overordnede målsætning. Hvis Danmark i vidt omfang udnytter Kyotomekanismerne, vil incitamentet til at foretage en omlægning til rene energiformer blive mindre, og det samme gør sig gældende for incitamentet til at fastholde en målrettet national teknologiudvikling. Hvis emissionen af drivhusgasser skal reduceres kraftigt på længere sigt, er det nødvendigt både at omlægge produktionen til rene energiformer og udvikle teknologierne.

92-gruppen anbefaler:

Danmark bør i videst muligt omfang opfylde nationale og internationale reduktionsmålsætninger inden for egne grænser.

Langt den overvejende del af Danmarks energiforbrug er stadig baseret på fossile brændsler, og den udbygning i vedvarende energiproduktion, som er sat i gang, er ikke omfattende nok. Skal Danmark leve op til Klimakonventionens overordnede målsætning, skal der således i de kommende år gennemføres langt mere vidtrækkende ændringer af de danske energimønstre og energisystemer.

Danmark bør vise resten af verden, herunder udviklingslandene, at det er muligt at indrette et velfungerende samfund med brug af renere energiformer. Med VK-regerings nyeste udspil om nedskæringer i statens tilskud til udvikling af vedvarende energi, er der opstået en væsentlig barriere for at opfylde Klimakonventionens målsætninger.

92-gruppen anbefaler:

Danmark bør lægge sig fast på et langsigtet mål for reduktion af CO₂ og de andre drivhusgasser, der lever op til Klimakonventionens overordnede målsætning om stabilisering af koncentrationen af drivhusgasser i atmosfæren på et ufarligt niveau. Et sådan langsigtet mål kunne være en reduktion af CO₂-udslippet og andre drivhusgasser med mindst 50% i 2030 og mindst 80% i 2050.

6.2 Områder hvor indsatsen peger i den rigtige retning

Danmark har igangsat en produktorienteret miljøstrategi, der peger i den rigtige retning i forhold til at efterleve de internationale aftalers forpligtelse om fremme af bæredygtige produktions- og forbrugsmønstre. Danmark har således iværksat en omfattende strategi for fremme af produktion og afsætning af renere produkter – men strategien mangler et overordnet mål at sigte efter.

Danmark har i løbet af de sidste årtier fremmet en bæredygtig fødevarerproduktion dels gennem omlægning til økologisk landbrug og dels gennem skærpede miljøkrav til det konventionelle landbrug. Danmark har dog ikke iværksat en omfattende landbrugspolitik, der kan leve

op til en overordnet målsætning om et bæredygtigt landbrug. Den hidtidige indsats har primært været punktorienteret og har ikke set landbrugets miljøbelastning, samt i det hele taget landbrugets udvikling, i en helhed. Yderligere kan EU's landbrugspolitik langt fra siges at leve op til målsætningerne om at fremme en bæredygtig landbrugsproduktion i EU, samt sikrer fødevarer sikkerhed i udviklingslandene.

Danmarks indsats for bæredygtige produktions- og forbrugsmønstre

Den danske indsats for en renere produktion har ført til miljø- og ressourceoptimering af energiproduktionen, til øget miljøstyring af virksomheder, udbredelsen af renere teknologi og udvikling af arbejdet med renere produkter i mange virksomheder. Dette har samlet ført til, at industrien er nået et skridt på vej mod en afkobling af sammenhængen mellem økonomisk vækst og ressourceforbrug samt øget miljøbelastning.

92-gruppen anbefaler:

Den grønne skattereform bør videreudbygges.

Der er på den anden side endnu ikke iværksat en omfattende indsats for at begrænse særligt det offentlige og husholdningernes forbrug. Stigningen i forbrug pr. person er for nogle ressourcers vedkommende så stort, at den overgår den mængde af ressourcer der spares ved en mere resourceeffektiv produktion og anvendelse af varer og serviceydelser.

92-gruppen anbefaler:

Danmark bør gøre en faktor 10 resourceeffektivisering til et fast langsigtet mål med en klar tidsramme.

Hvis afkobling skal bruges som strategi til at opnå bæredygtige forbrugs- og produktionsmønstre, kræver det, at den i praksis fører til et forbrug, der samlet set på længere sigt ikke overskrider naturens tålegrænser og samtidig giver plads til et øget ressourceforbrug i de fattige lande. Danmarks fornemmeste rolle bør være at vise, at man godt kan have et velfærdssamfund, uden at man samtidig ødelægger miljøet for de fremtidige generationer.

En bæredygtig udvikling kan ikke opnås uden at det offentlige og befolkningen tager sin del af ansvaret. Fra dansk side har man anerkendt det offentlige rolle som frontløber for omstilling til bæredygtige forbrugsmønstre. Den offentlige sektor har således pligt til at tage hensyn til miljøet, når der købes ind, samt pligt til at udarbejde indkøbspolitikker og handlingsplaner for grønne indkøb. Det offentlige grønne indkøbspolitik har dog hidtil hovedsageligt fungeret som hensigtserklæringer. Med hensyn til befolkningens rolle i fremme af bæredygtige forbrugs- og produktionsmønstre er uddannelse og information vigtige parametre. Selvom der hidtil har været en del fokus på miljømærker, er salget af mærkede varer stadig lavt. Og med hensyn til uddannelse fungerer miljøundervis

92-gruppen anbefaler:

Der bør gøres en øget indsats for at hensigten om en grøn offentlig indkøbspolitik realiseres. Der bør sættes øget fokus på uddannelse og oplysning for bæredygtig udvikling, herunder fortsætte en satsning på mærkningsordninger for bæredygtigt producerede produkter.

ningen, trods et godt lovgivningsgrundlag, ikke tilfredsstillende, hvilket bl.a. hænger sammen med mangel på tilstrækkelig uddannelse af undervisere i miljøundervisning.

Dansk fødevarepolitik

Danmark har ikke en overordnet landbrugspolitik. Der er tværtimod iværksat en række punktindsatser i form af handlingsplaner for renere vandmiljø, reduktion af brug af pesticider, udvikling af økologisk landbrug m.m. Økologisk jordbrug har, bl.a. som følge af regeringens indsatser til fremme af den økologiske driftsform, været i vækst i 1990'erne. Den økologiske produktion udgør dog stadig kun en relativ lille del af den samlede danske landbrugsproduktion.

92-gruppen anbefaler:

Der bør opstilles en klar landbrugspolitisk målsætning om, at hele det danske landbrug skal være bæredygtigt inden 2020.

Miljøkrav har betydet, at det konventionelle landbrug tager større hensyn til miljø og natur. Disse krav har dog ikke været tilstrækkelige til at bringe bl.a. belastningen med næringsstoffer og pesticider ned under den danske naturs tålegrænser. Dette medfører en stadig forringelse af biodiversiteten i agerlandet, forurening af grundvand og vandløb m.v.

92-gruppen anbefaler:

Danmark bør under og efter sit formandsskab arbejde for de størst mulige reformer af EU's fælles landbrugspolitik mod støtte til miljømæssige og sociale formål i forbindelse med midtvejsevalueringen i 2003, samt, at der under denne udstikkes klare principper for en grundlæggende reform af hele landbrugspolitikken med virkning allerede fra næste budgetperiode begyndende 2006.

Den danske landbrugspolitik hænger snævert sammen med EU's landbrugspolitik, og EU's markedsordninger udgør væsentlige barrierer for at gøre EU's landbrugsproduktion bæredygtig. Markedsordningerne er med til at fastholde en intensiv produktion og til at fastholde marginale arealer i produktionen.

Selvom det kan indvendes, at Danmarks mulighed for at fremme et bæredygtigt landbrug er begrænset af EU's landbrugspolitik, udnytter Danmark i alt for ringe grad de muligheder for miljøbetinget støtte og miljøvenlige jordbrugsforanstaltninger, som EU's landbrugsstøtteordninger trods alt giver mulighed for.

92-gruppen anbefaler:

Danmark bør stille som krav i EU og WTO, at eksportstøtten og andre konkurrenceforvridende støtteformer ophører, samt at udviklingslandene sikres fri adgang til den rige verdens markeder for såvel råvarer som forarbejdede varer, samtidig med at de fattigste lande får vide rammer for at støtte og beskytte deres egne markeder og dermed småbønder.

EU's landbrugsstøtte, herunder eksportstøtten, og de mere direkte handelshindringer sætter yderligere begrænsninger for udviklingslandenes markedsadgang. Samtidig presses verdensmarkedspriserne i bund, til skade for udviklingslandenes småbønder. Det har hidtil været Danmarks politik, at liberaliseringen af samhandelen med fødevarer skal fremmes, ved at handelshindringer og konkurrenceforvridende støtteordninger fjernes.

Det er dog vigtigt at understrege, at forbedret markedsadgang ikke automatisk vil gavne de mest fattige lande og

bønder. Derfor kan forbedret markedsadgang ikke stå alene, men må nødvendigvis suppleres med en større grad af støtte til landbrugsudvikling i udviklingslandene. EU's og Danmarks landbrugspolitik kan således ikke ses uden sammenhæng til bistandspolitikken.

6.3 Områder hvor Danmark ikke har overholdt aftalerne

Danmark har 10 år efter Rio-konferencen endnu ikke en biodiversitetspolitik, der kan leve op til Biodiversitetskonventionen. Danmark har således ikke iværksat indsatser til efterlevelse af flere af Biodiversitetskonventionens målsætninger.

Danmarks biodiversitetspolitik

Samlet set er der ikke fra dansk side gjort en tilstrækkelig indsats for at forholde det danske naturbeskyttelsesarbejde til Biodiversitetskonventionens målsætninger. Dette gælder særligt på fire områder.

For det første er der mangler i den danske opfyldelse af konventionens målsætning om, at der skal produceres viden om den aktuelle status for biodiversitet. Det er således nødvendigt, at den danske arealstatistik, samt naturovervågning i det hele taget, udbygges.

92-gruppen anbefaler:

Danmark bør snarest muligt udarbejde en handlingsplan for biologisk mangfoldighed, der kan leve op til Biodiversitetskonventionens målsætninger.

For det andet er der mangler i den danske opfyldelse af konventionens målsætning om, at der skal ske en genopretning af ødelagt natur. I 1999 havde Danmark, på trods af at naturgenopretning og skovrejsning havde været i fokus i de seneste 10 år, kun genskabt natur svarende 0,2-0,3% af det danske landareal. Yderligere er det en dominerende tendens, at de tilbageværende naturområder generelt er få små, for spredte og af for ringe kvalitet til at sikre de processer, der kendetegner et alsidigt, velfungerende biologisk system. Der er udpeget en række naturområder under EU's Habitatdirektiv, som understøtter Biodiversitetskonventionens målsætning om at etablere større sammenhængende naturområder. En sådan udpegning sikrer dog ikke i sig selv en målrettet indsats for bevarelse af biodiversiteten. De udpegede arealer er således ikke tilstrækkeligt beskyttet mod forringelser som følge af f.eks. intensiveret skovdrift, forurening med ammoniak eller fiskeri. Danmark har yderligere ikke udpeget de arealer, der burde være udpeget i forhold til en opfyldelse af Habitatdirektivet.

For det tredje er der mangler i den danske opfyldelse af konventionens målsætning om at integrere biodiversitetshensyn i andre sektorer. Dette gælder særlig landbrugs- og fiskerisektoren. På landbrugsområdet gælder det således, at selvom der samlet set er sket forbedringer i relation til belastningen af naturen med næringsstoffer, er den fortsat betydeligt over tålegrensene for store dele af de åbne havområder og for skovene, moserne, hederne og klitterne. For fiskeriet gælder, at som følge af overfiskning er de biologisk sikre grænser overskredet for flere af de kommercielt vigtige fiskearter i disse år. Willhjelmudvalget konkluderede

således bl.a. i deres rapport, at der særligt er problemer med at tilpasse fiskerikapaciteten til ressourcegrundlaget, samt med udsmidning af fisk og uønskede bifangster af havpattedyr og fugle.

Endelig er for det fjerde den danske handel med tropisk træ (og i øvrigt også handel med træ fra Østeuropa) et problem i forhold til Danmarks efterlevelse af Biodiversitetskonventionens

92-gruppen anbefaler:

Danmark bør sætte som en ny målsætning, at al import af tropisk tømmer senest i 2010 skal være bæredygtigt produceret. Målsætningen bør endvidere udvides til at omhandle al import af træ.

målsætning om en bæredygtig udnyttelse af biodiversitet.

Selvom der ikke findes samlede opgørelser over, hvor stor en del af den danske import af tropetræ, som stammer fra bæredygtig produktion, tyder alt dog på, at kun en brøkdel af den danske import af tropetræ er bæredygtigt produceret. Der er op gennem 1990'erne stort set intet gjort herhjemme fra officiel side for at følge op på målsætningen om, at al tropetræ importeret efter 2000 skulle være bæredygtigt produceret. Først i 2001 har Folketinget besluttet at ændre den offentlige indkøbspolitik, således at det sikres,

at det træ fra tropiske skove, som offentlige og halv-offentlige institutioner fremover køber, er lovligt og bæredygtigt produceret.

Danmarks efterlevelse af de internationale aftaler – en perspektivering

---

Denne evaluering har givet et billede af Danmarks overholdelse af internationale aftaler og forpligtelser. Selvom det må konstateres, at Danmarks indsats svinger meget, findes der en række forhold, der er fælles for flere af de politikområder, som evalueringen har omfattet.

Der er brug for brede politiske forlig og folkelig opbakning

Det har hidtil været en styrke, at den danske politik har været baseret på brede politiske forlig/aftaler. Danmark har således – baseret på den brede politiske enighed - kunnet gøre en indsats for bæredygtig udvikling både herhjemme og globalt, som internationalt har været i top.

Brede politisk forlig har været en tradition inden for miljøpolitikken og udviklingspolitikken. F.eks. har energipolitikken været udarbejdet på baggrund af et bredt udsnit af Folketingets partier, og et stort set enigt Folketing har bakket op om de kvantitative og kvalitative målsætninger for miljøbistanden. Ved indgåelsen af finansloven for 2002 er traditionen med brede forlig på områderne desværre brudt.

Brede politiske forlig er et vigtigt led i skabelsen af en bred folkelig opbakning - og omvendt er bred folkelig opbakning afgørende for en troværdig miljøpolitik. At udvikle samfundet i en bæredygtig retning er i høj grad et spørgsmål om at forandre grundlæggende holdninger og adfærdsmønstre. En af de største udfordringer ved en bæredygtig udvikling er således at finde måder at producere og forbruge på, der kræver færre ressourcer og belaster miljøet mindre. Det vil uundgåeligt få gennemgribende konsekvenser for vores livsstil, beskæftigelse, uddannelse, arbejdsmiljø osv. Netop derfor er en bred folkelig opbakning vigtig.

Brede politiske forlig er dog langt fra nok til at sikre en bred folkelig opbakning til en omstilling af samfundet i en bæredygtig retning. Et aktivt medspil fra befolkningen kræver også, at der sættes en række nye initiativer i gang, der kan informere, uddanne og inddrage danskerne. Kun på den måde kan diskussionen om bæredygtighed udbredes til alle hjørner af samfundet og føre til den påkrævede involvering, handling og adfærdsændring.

Markedsmekanismerne må arbejde for en bæredygtig udvikling

I et bæredygtigt samfund afspejler det økonomiske system de rammer som naturgrundlaget og hensynet til global lighed både mellem nuværende og kommende generationer sætter for produktion og forbrug.

Der er derfor behov for at få markedsmekanismerne til at virke for bæredygtig udvikling. Det skal kunne betale sig at investere i bæredygtig produktion. Som denne evaluering har påpeget, eksisterer der et udtalt behov for at få markedsmekanismerne til at arbejde for bæredygtig landbrugsproduktion, klimahensyn, samt for bæredygtig produktions- og forbrugsmønstre.

Der er økonomisk logik i at tage hensyn til miljøet. Denne evaluering har således understreget, at den indsats Danmark har gjort for bæredygtig udvikling f.eks. på energiområdet faktisk har været til økonomisk fordel for Danmark.

Der er behov for klare mål i Danmarks indsats for bæredygtig udvikling

VK-regeringens udspil til en strategi for bæredygtig udvikling indeholder mange gode intentioner, men alt for få konkrete virkemidler og mål. Der er behov for ambitiøse mål på kort og lang sigt, hvis den nuværende udvikling skal vendes i en bæredygtig retning. Der er behov for målsætninger, der kan føre til grundlæggende ændringer af levevis, forbrug, energiforsyning og produktionsmetoder i både virksomheder og landbrug.

Danmark bør sætte sig som mål i løbet af en generation at holde miljøbelastningen indenfor naturens tålegrænser, idet der samtidig tages hensyn til, at alle lande i verden har ret til udvikling. Den fremtidige danske miljøpolitik bør således baseres på begrebet om et ”økologisk råderum” eller lignende redskaber, hvilket i øvrigt også var hensigten fra officiel side i årene efter Rio-konferencen. Folketinget vedtog således i 1995 ”at kommende miljøhandlingsplaner skal bygge på tankegangen om det miljømæssige råderum”²⁵⁴. Dette blev fulgt op i den natur og miljøpolitiske redegørelse, men er siden forsvundet ud af de danske målformuleringer.

Målet må være at bryde den hidtidige sammenhængen mellem økonomisk vækst, ressourceforbrug og miljøbelastning. Den nationale strategi må derfor lægge op til, at det undersøges, hvad afkoblingen konkret skal betyde for de forskellige sektorområder - som f.eks. landbrug, fiskeri, energi, trafik og industri - samt i forhold til specifikke miljøproblemer som farlige kemikalier og klimaforandringer. Der er således stadig behov for at hensynet til bæredygtig udvikling integreres bedre i alle sektorer af det danske samfund. Danmark bør opstille mål for udviklingen på kort og langt sigt og pege på, hvilke politiske instrumenter, som kan bidrage til, at vi når disse mål.

Forfølgelse af et mål om overholdelse af det økologiske råderum, kræver samtidig, at der tages langt mere omfattende initiativer til folkelig debat – at realiseringen af bæredygtig udvikling gøres til en folkesag. Der bør derfor udformes en langsigtet plan for, hvordan befolkningen inddrages i arbejdet med en bæredygtig udvikling. En sådan plan bør indeholde en bred vifte af initiativer, og der skal afsættes de nødvendige ressourcer til at realisere den.

Danmark må tage sit globale ansvar alvorligt

Indsatsen for en bæredygtig udvikling er en af de største udfordringer, menneskeheden står over for i de kommende årtier. Danmark bør – som et af verdens rigeste lande og med et af verdens højeste uddannelsesniveauer – udnytte sine muligheder for at bidrage mest muligt til denne indsats. Danmark bør lægge sig i spidsen, når det gælder indsatsen for en bæredygtig udvikling, og bør demonstrere, at det kan lade sig gøre at indrette hverdagsliv, produktion og forbrug miljørigtigt og i overensstemmelse med principperne for global bæredygtig udvikling.

Danmark bør gøre en stærk politisk indsats for at påvirke udviklingen i de relevante internationale fora. Det vil især sige inden for EU, FN og WTO. Globaliseringen har gjort indsatsen for bæredygtig udvikling endnu mere afhængig af et stærkt internationalt miljø samarbejde.

Verdenstopmødet om bæredygtig udvikling vil øge det internationale samfunds fokus på miljøet og den globale ulighed. Her er det vigtigt, at EU har styrke og troværdighed til at opnå positive resultater med verdens andre regioner. Det kan en stærk indsats og et godt eksempel fra Danmark bidrage til. Det danske EU-formandskab i efteråret 2002 giver os en særlig mulighed for at få placeret miljø og udvikling højt på den politiske dagsorden i Europa.

Danmark har hidtil gjort en forskel internationalt, og det bør fortsætte. Danmarks indsats for miljøet har på nogle områder – f.eks. bistandsområdet og energiområdet, bortset fra den trafikrelaterede del - været i særklasse i forhold til, hvad man har kunnet opnå enighed om internationalt. Senest har den danske indsats for indgåelse af en ”global deal” i forbindelse med Verdenstopmødet i Johannesburg været et af de mere positive bidrag til processen. Netop derfor er det også væsentligt, at Danmark indsats på andre områder som biodiversitet og landbrugs politik lever op til de internationale aftaler.

Referencer

- ¹ FN (2000): " Ten-year review of progress achieved in the implementation of the outcome of the United Nations Conference on Environment and Development", resolution A/RES/55/199 fra FN's Generalforsamling d. 20.12.2000.
- ² FN (1992): "Agenda 21 – the United Nations Programme of Action from Rio"
- ³ Brundland-kommissionen (1987): " Vor fælles fremtid" , FN-forbundet og Mellempfolkeligt Samvirke.
- ⁴ FN (1992): " Rio Declaration on Environment and Development" , Artikel 7. Oversat af redaktionen.
- ⁵ Udenrigsministeriet (1992): " Beretning fra den danske delegation til FN's konference om miljø og udvikling" , bilag 3: Miljøminister Per Stig Møllers indlæg i generaldebatten. Se også Per Stig Møller (1993): " Kurs mod katastrofer" , Gyldendal.
- ⁶ FN (1992): "Agenda 21 – the United Nations Programme of Action from Rio", Artikel 33.13. Oversat af redaktionen. Se også Preamble, artikel 1.4.
- ⁷ FN (1992): "Agenda 21 – the United Nations Programme of Action from Rio", Artikel 33.18 i kapitlet "Financial resources and mechanisms" .
- ⁸ Udenrigsministeriet (1994): " Danidas årsberetning 1993" .
- ⁹ Udenrigsministeriet (1993): " Danidas årsberetning 1992" .
- ¹⁰ Danida/Danced (2001): " Miljøbistand til udviklingslande – Årsberetning 2000" , Udenrigsministeriet/Miljø- og Energiministeriet.
- ¹¹ Danced (1995): " Årsberetning '94" , Miljø- og Energiministeriet.
- ¹² Udenrigsministeriet (1993): " Danidas årsberetning 1992" .
- ¹³ Rigsrevisionen (1999): " Beretning til statsrevisorerne om MIKA-miljøstøtten til udviklingslande" , RB 501/99 samt Danida/Danced (2001): " Miljøbistand til udviklingslande – Årsberetning 2000" , Udenrigsministeriet/Miljø- og Energiministeriet.
- ¹⁴ Finansministeriet (2001): " Finanslov for finansåret 2001" , konto 6.11.16 og 23.26.12.
- ¹⁵ Udenrigsministeriet (2002): " Redegørelse for Regeringens Gennemgang af Danmarks Udviklings- og Miljøsamarbejde med Udviklingslandene" .
- ¹⁶ Udenrigsministeriet (2002): " Redegørelse for Regeringens Gennemgang af Danmarks Udviklings- og Miljøsamarbejde med Udviklingslandene" , se også Mellempfolkeligt Samvirke/FN-forbundet/U-landsorganisationen Ibis (2002):

" Bemærkninger til nedskæringerne på Udviklingsbistanden på Finanslov 2002" , til Udenrigsudvalget 4.2.02

¹⁷ Rasmussen, Anders Fogh (2001): " Redegørelse i henhold til Folketingets Forretningsordens §19, stk. 2, for rigets almindelige stilling og de af regeringen påtænkte foranstaltninger" , 4.12.01 Se også svar på folketings-spørgsmål S22 (besvaret 12.12.01) og svar på folketings-spørgsmål US10 (be-svaret 8.1.02).

¹⁸ FN (1992): "Agenda 21 – the United Nations Programme of Action from Rio", Artikel 34.22. Over-sat af redaktionen.

¹⁹ Danida/Danced (2001): " Miljøbistand til udviklingslande – Årsberetning 2000" , Udenrigsministeriet/Miljø- og Energiministeriet samt Danida/Danced (1996): Strategi for miljøbistand til udviklingslande, Udenrigsministeri-et/Miljø- og Energiministeriet.

²⁰ Udenrigsministeriet (2002): " Redegørelse for Regeringens Gennemgang af Danmarks Udviklings- og Miljøsamarbejde med Udviklingslandene" .

²¹ Danida (2000) " Evaluation – Danida's Environmental Assistance in South-ern Africa" , 2000/7.

²² FN (1992): " Convention on Climate Change" , 1992, Artikel 4.3. Officiel dansk oversættelse: Bekendtgørelse af FN's rammekonvention af 9. Juni 1992 om klimaændringer, BKI nr. 89 af 15/09/1994 (Gældende).

²³ FN (1992): " Convention on Climate Change" , 1992, Artikel 4.4. Officiel dansk oversættelse.

²⁴ FN (1992): " Convention on Climate Change" , 1992, Artikel 4.5. Officiel dansk oversættelse.

²⁵ FN (1992): " Convention on Biological Diversity" , 1992, Artikel 20.2 Officiel dansk oversættelse: Bekendtgørelse af Konvention af 5. juni 1992 om den biologiske mangfoldighed (Biodiversitetskonventionen), BKI nr. 142 af 21/11/1996 (Gældende)

²⁶ Danida/Danced (1996): " Strategi for miljøbistand til udviklingslande" , Udenrigsministeriet/Miljø- og Energiministeriet.

²⁷ Danida/Danced (2000): " Miljøbistand til udviklingslande – Årsberetning 1999" , Udenrigsministeriet/Miljø- og Energiministeriet.

²⁸ Folketinget (1999): Beslutningsforslag V 79, 4.5.99

²⁹ Danida/Danced (2001): " Miljøbistand til udviklingslande – Årsberetning 2000" , Udenrigsministeriet/Miljø- og Energiministeriet.

³⁰ Danida/Danced (2001): " Miljøbistand til udviklingslandene Årsberetning 2000" , Oversigt over igangværende projekter i 2000 med en bevilling over 1 million kr.

³¹ Danida/Danced (2000): " Miljøbistand til udviklingslande – Årsberetning 1999" , Udenrigsministeriet/Miljø- og Energiministeriet.

- ³² Danida/Danced (2001): " Miljøbistand til udviklingslande - Årsberetning 2000" , Udenrigsministeriet/Miljø- og Energiministeriet.
- ³³ Folketinget (1999): Beslutningsforslag V 79, 4.5.99
- ³⁴ Miljø- og Energiministeriet (2000): " Styrkelse af sammenhængen mellem internationale miljøaftaler og miljøbistanden i Miljø- og Energiministeriet - Eksempler på prioriterede indsatsområder" .
- ³⁵ Bundegaard, Anita Bay (2001): " Redegørelse af forberedelsen af Verdenstopmødet om bæredygtig udvikling i 2002" , R20, 22.5.01
- ³⁶ FN (1992): " Convention on Climate Change" .
- ³⁷ FN (1998): " The Kyoto Protocol - to the Convention on Climate Change" .
- ³⁸ FN (1987): " The Montreal Protocol"
- ³⁹ FN (1992): " Convention on Climate Change" , Artikel 2. Officiel dansk oversættelse: Bekendtgørelse af FN's rammekonvention af 9. Juni 1992 om klimaændringer (BKI nr. 89 af 15/09/1994 (Gældende)).
- ⁴⁰ FN (1992): " Convention on Climate Change" , Artikel 2. Officiel dansk oversættelse.
- ⁴¹ International Panel on Climate Change (1995): " IPCC Second Assessment - Climate Change 1995."
- ⁴² Organisationen for vedvarende energi (2002): " Begrænsning af drivhuseffekten, målsætninger og argumenter" . Baggrundsnotat.
- ⁴³ FN (1992): " Convention on Climate Change" , Artikel 4.2(b)
- ⁴⁴ FN (1992): " Agenda 21 - the United Nations Programme of Action from Rio"
- ⁴⁵ FN (1997): " Programme for the Further Implementation of Agenda 21" , FN's 19. særlige generalforsamling.
- ⁴⁶ Miljø- og Energiministeriet (2000): " Klima 2012 - Status og perspektiver for dansk klimapolitik" .
- ⁴⁷ Miljø- og Energiministeriet (1996): " Energi 21 - Regeringens energihandlingsplan 1996" .
- ⁴⁸ Miljø- og Energiministeriet (1996): " Energi 21 - Regeringens energihandlingsplan 1996"
- ⁴⁹ WWF (2000): " Living Planet Report 2000" ,
- ⁵⁰ FN (1998): " The Kyoto Protocol - to the Convention on Climate Change" , Artikel 3.1.
- ⁵¹ Miljø- og Energiministeriet (2000): " Klima 2012 - Status og perspektiver for dansk klimapolitik" .
- ⁵² Energistyrelsen (2001): " Danmarks drivhusregnskab 1990-2012" .
- ⁵³ Miljø- og Energiministeriet (2000): " Klima 2012 - Status og perspektiver for dansk klimapolitik" .
- ⁵⁴ Abildgaard, Jørgen (2002): Presseinformation fra ECON af 29.1.02

⁵⁵ Miljø- og Energiministeriet (2000): " Klima 2012 - Status og perspektiver for dansk klimapolitik" .

⁵⁶ Fenhann, Jørgen (2001): " Danmarks Greenhouse Gas Projections until 2012" , Risø.

⁵⁷ Greenpeace (2002): " Bemærkninger til 'Forslag til folketingsbeslutning om ratifikation af Kyoto-protokollen til De Forenede Nationers Rammekonvention om Klimaændringer' " , 25.3.02

⁵⁸ Haaland, Tarjei (2000): " Danmarks overkapacitet i 2000" , Greenpeace.

⁵⁹ Miljø- og Energiministeriet (2000): " Klima 2012 - Status og perspektiver for dansk klimapolitik" .

⁶⁰ Miljø- og Energiministeriet (2000): " Klima 2012 - Status og perspektiver for dansk klimapolitik" .

⁶¹ Energistyrelsen (2000): " Den danske stats besvarelse af 21. januar 2000 af en række spørgsmål stillet af Europa-Kommissionen om CO₂-kvotesystemet" .

⁶² EU (2001): " Proposal for a Directive of the European Parliament and the Council establishing a Framework for Greenhouse Gas Emissions Trading within the European Community and Amending Council" Directive 96/61/EC, COM(2001)581, EU-Commission, 23.10.01

⁶³ Folketinget (2002): " B 91 (som fremsat): Forslag til folketingsbeslutning om ratifikation af Kyoto-protokollen til De Forenede Nationers Rammekonvention om klimaændringer" . Fremsat af Miljøminister Hans Christian Schmidt, 3.4.02.

⁶⁴ FN (1998): " The Kyoto Protocol - to the Convention on Climate change" , Artikel 6.1.b). Officiel dansk oversættelse:

<http://www.ens.dk/klima/kyoto.htm>

⁶⁵ Jyllandsposten (2002): " Regeringen vil købe CO₂-kvoter" , Artikel af Mikkel Thastum, 4.2.02.

⁶⁶ Miljø- og Energiministeriet (2000): " Klima 2012 - Status og perspektiver for dansk klimapolitik" .

⁶⁷ FN (1992): " Convention on Climate Change" , Artikel 3, 1. Officiel dansk oversættelse.

⁶⁸ FN (1992): " Convention on Climate Change" , Artikel 2. Officiel dansk oversættelse.

⁶⁹ International Panel on Climate Change (1995): "IPCC Second Assessment - Climate Change 1995".

⁷⁰ International Panel on Climate Change (2001): "IPCC Third Assessment Report: Climate Change 2001".

⁷¹ Miljø- og Energiministeriet (1995): " Danmarks energifremtider" , Energi- styrelsen.

⁷² Miljø- og Energiministeriet (1995): " Danmarks energifremtider" , Energi- styrelsen.

- ⁷³ Organisationen for vedvarende energi (2002): "Begrænsning af drivhuseffekten, målsætninger og argumenter" , Baggrundsnotat.
- ⁷⁴ Organisationen for vedvarende energi (2002): "Begrænsning af drivhuseffekten, målsætninger og argumenter" , Baggrundsnotat.
- ⁷⁵ Energistyrelsen (2001): "Fremskrivning af Danmarks energiforbrug og CO₂-udledning" .
- ⁷⁶ FN (1997): "Programme for the Further Implementation of Agenda 21" , FN's 19. særlige generalforsamling, Artikel 46(a). Oversat af redaktionen.
- ⁷⁷ Miljø- og Energiministeriet (2000): "Klima 2012 - Status og perspektiver for dansk klimapolitik" .
- ⁷⁸ Energistyrelsen (2000): "Energistatistik 2000" .
- ⁷⁹ Energistyrelsen (2000): "Energistatistik 2000" .
- ⁸⁰ Energistyrelsen (2000): "Energistatistik 2000" .
- ⁸¹ Energistyrelsen (2000): "Energistatistik 2000" .
- ⁸² FN (1992): "Agenda 21 - the United Nations Programme of Action from Rio" , Artikel 9.12 d) i kapitlet "Protection of the atmosphere" . Oversat af redaktionen.
- ⁸³ FN (1998): "The Kyoto Protocol - to the Convention on Climate change" , Artikel 2, 1.a.iv).
- ⁸⁴ Miljø- og Energiministeriet (1996): "Energi 21 - Regeringens energihandlingsplan 1996"
- ⁸⁵ Miljø- og Energiministeriet (2000): "Klima 2012 - Status og perspektiver for dansk klimapolitik" .
- ⁸⁶ Miljø- og Energiministeriet, (1999): "Opfølgning på Energi 21 - Status for energiplanlægning" .
- ⁸⁷ Regeringen (2002): "Fælles fremtid - udvikling i balance" , forslag til Danmarks nationale strategi for bæredygtig udvikling.
- ⁸⁸ FN (1998): "The Kyoto Protocol - to the Convention on Climate change" , Artikel 2 1.a.i). Officiel dansk oversættelse.
- ⁸⁹ Energistyrelsen (2000): "Energistatistik 2000" .
- ⁹⁰ Energistyrelsen (2001): "Fremskrivning af Danmarks energiforbrug og CO₂-udledning" .
- ⁹¹ Miljø- og Energiministeriet (1995): "Danmarks energifremtider" , Energi- styrelsen.
- ⁹² International Panel on Climate Change (2001): "Third Assessment Report: Climate Change 2001" .
- ⁹³ FN (1997): "Programme for the Further Implementation of Agenda 21" , FN's 19. særlige generalforsamling, Artikel 46 (g). Oversat af redaktionen.
- ⁹⁴ Skatteministeriet (2002): "Rapport fra kulbrintebeskatningsudvalget" .

⁹⁵ Hare, Bill (1997): " Fossil Fuels and Climate Protection: The Carbon Logic" , Greenpeace International.

⁹⁶ Sørensen, Bent mfl. (1998): " A Global Renewable Energi Scenario" , Riskilde Universitetscenter.

⁹⁷ FN (1992): " Convention on Biological Diversity" .

⁹⁸ FN (1992): " Convention on Biological Diversity" , Artikel 1. Officiel dansk oversættelse: Bekendtgørelse af Konvention af 5. juni 1992 om den biologiske mangfoldighed (Biodiversitetskonventionen) BKI nr. 142 af 21/11/1996 (Gældende)

⁹⁹ EU-Kommissionen (2001): " Handlingsplaner for biodiversitet: landbrug, fiskeri, økonomisk samarbejde og udviklingssamarbejde samt bevaring af naturressourcer" . Meddelelse fra Kommissionen til Rådet og Europa-Parlamentet (27.3.01).

¹⁰⁰ Naturrådet (2001): " Naturrådets vurdering af og forslag til Habitatdirektivets gennemførelse i Danmark" .

¹⁰¹ FN (1992): " Convention on Biological Diversity" , Artikel 6. Officiel dansk oversættelse.

¹⁰² Miljø- og Energiministeriet (1995): " Biologisk mangfoldighed i Danmark - Status og Strategi" , Skov- og Naturstyrelsen.

¹⁰³ Wilhjelmudvalget (2001): " En rig natur i et rigt samfund" , Hovedrapport, Skov- og Naturstyrelsen.

¹⁰⁴ Wilhjelmudvalget (2001): " Natur, økonomi og velfærd" , Rapport fra Wilhjelmudvalgets arbejdsgruppe vedrørende økonomi og velfærd, bilag 4.

¹⁰⁵ Wilhjelmudvalget (2001): " Natur, økonomi og velfærd" , Rapport fra Wilhjelmudvalgets arbejdsgruppe vedrørende økonomi og velfærd, bilag 4.

¹⁰⁶ FN (1992): " Convention on Biological Diversity" , Artikel 8 (c). Officiel dansk oversættelse.

¹⁰⁷ Miljø- og Energiministeriet (1999): " Natur- og Miljøpolitisk Redegørelse" .

¹⁰⁸ Wilhjelmudvalget (2001): " En rig natur i et rigt samfund" , Hovedrapport, Skov- og Naturstyrelsen.

¹⁰⁹ Wilhjelmudvalget (2001): " Virkemidler til fremme af naturen i landbruget" , Rapport fra Wilhjelmudvalgets arbejdsgruppe vedrørende landbrug.

¹¹⁰ Wilhjelmudvalget (2001): " En rig natur i et rigt samfund" , Hovedrapport, Skov- og Naturstyrelsen.

¹¹¹ Wilhjelmudvalget (2001): " En rig natur i et rigt samfund" , Hovedrapport, Skov- og Naturstyrelsen.

¹¹² OECD (1999): " Environmental Performance Review Denmark" .

¹¹³ Pihl, S. og M. Stoltze (1998): "Rødliste 1997 over planter og dyr i Danmark", Miljø- og

Energiministeriet.

¹¹⁴ Wilhjelmudvalget (2001): " En rig natur i et rigt samfund" , Hovedrapport, Skov- og Naturstyrelsen.

¹¹⁵ OECD (1999): " Environmental Performance Review Denmark" .

¹¹⁶ FN (1992): " Convention on Biological Diversity" , Artikel 8 (f). Officiel dansk oversættelse.

¹¹⁷ Wilhjelmudvalget (2001) "Natur i Danmark - status, mål og midler", Rapport fra Wilhjelmudvalgets arbejdsgruppe for naturkvalitet og naturovervågning.

¹¹⁸ Wilhjelmudvalget (2001): " En rig natur i et rigt samfund" , Hovedrapport, Skov- og Naturstyrelsen.

¹¹⁹ Graa, Bente Jessen (2000): " Skovens natur" i Holten Andersen, J. et al. (2000): " Dansk Naturpolitik - Viden og vurderinger" , Naturrådet.

¹²⁰ Miljø- og Energiministeriet (1995): " Biologisk mangfoldighed i Danmark - Status og Strategi" , Skov- og Naturstyrelsen.

¹²¹ Danmarks Miljøundersøgelser (2001): " Natur og Miljø 2001 - Påvirkninger og tilstand" , Faglig rapport nr. 385.

¹²² Skov- og Naturstyrelsen (1999): " Naturforvaltning gennem 10 år - 1989-1998" .

¹²³ Andersen, Jacob (2000): " Skovrejsning i Danmark - Status og visioner 2000" , WWF.

¹²⁴ Wilhjelmudvalget (2001): " En rig natur i et rigt samfund" , Hovedrapport, Skov- og Naturstyrelsen.

¹²⁵ Andersen, Jacob (2000): " Skovrejsning i Danmark - Status og visioner 2000" , WWF

¹²⁶ Wilhjelmudvalget (2001): " Natur og landbrug" , Rapport fra Wilhjelmudvalgets arbejdsgruppe vedrørende landbrug.

¹²⁷ Busch et al. (2001): Integration af natur- og landskabshensyn i landbrugspolitikken. En analyse af erfaringer fra EU og de fire medlemslande , England, Tyskland (Slesvig-Holsten), Holland og Sverige. Institut for Økonomi, Skov og Landskab. Den kgl. Veterinær og Landbohøjskole.

¹²⁸ Wilhjelmudvalget (2001): " En rig natur i et rigt samfund" , Hovedrapport, Skov- og Naturstyrelsen.

¹²⁹ FN (1992): " Convention on Biological Diversity" , Artikel 8 (a). Officiel dansk oversættelse.

¹³⁰ Wilhjelmudvalget (2001): " En rig natur i et rigt samfund" , Hovedrapport, Skov- og Naturstyrelsen.

¹³¹ Wilhjelmudvalget (2001): " En rig natur i et rigt samfund" , Hovedrapport, Skov- og Naturstyrelsen.

- ¹³² Wilhjelmudvalget (2001): " En rig natur i et rigt samfund" , Hovedrapport, Skov- og Naturstyrelsen.
- ¹³³ Ibsen, Søren Ring (2001): " Bevaringsstatus og naturforvaltningsbehov for skov-naturtyper omfattet af Habitatdirektivet" , arbejdsrapport 1, Naturrådet.
- ¹³⁴ Ibsen, Søren Ring (2001): " Bevaringsstatus og naturforvaltningsbehov for skov-naturtyper omfattet af Habitatdirektivet" , arbejdsrapport 1, Naturrådet.
- ¹³⁵ FN (1992): " Convention on Biological Diversity" , Artikel 10 (b). Officiel dansk oversættelse.
- ¹³⁶ FN (1992): " Convention on Biological Diversity" , Artikel 6 (b). Officiel dansk oversættelse.
- ¹³⁷ Wilhjelmudvalget (2001): " Natur i Danmark - status, mål og midler" , Rapport fra Wilhjelmudvalgets arbejdsgruppe vedrørende naturovervågning og naturkvalitet.
- ¹³⁸ Wilhjelmudvalget (2001): " Natur og landbrug" , Rapport fra Wilhjelmudvalgets arbejdsgruppe vedrørende landbrug.
- ¹³⁹ Wilhjelmudvalget (2001): " Natur i Danmark - status, mål og midler" , Rapport fra Wilhjelmudvalgets arbejdsgruppe vedrørende naturovervågning og naturkvalitet.
- ¹⁴⁰ Wilhjelmudvalget (2001): " Havets natur - mål og midler" , Rapport fra Wilhjelmudvalgets havgruppe.
- ¹⁴¹ Wilhjelmudvalget (2001): " Natur i Danmark - status, mål og midler" , Rapport fra Wilhjelmudvalgets arbejdsgruppe om naturovervågning og naturkvalitet.
- ¹⁴² Danmarks Miljøundersøgelser (2001): " Natur og Miljø 2001 - Påvirkninger og tilstand" , Faglig rapport nr. 385.
- ¹⁴³ Wilhjelmudvalget (2001): " Natur i Danmark - status, mål og midler" , Rapport fra Wilhjelmudvalgets arbejdsgruppe om naturovervågning og naturkvalitet.
- ¹⁴⁴ Wilhjelmudvalget (2001): " En rig natur i et rigt samfund" , Hovedrapport, Skov- og Naturstyrelsen.
- ¹⁴⁵ WWF (2001): " Put environment at the heart of European fishery policy" .
- ¹⁴⁶ Vinther, M. (1996): " Incidental catch of the harbour porpoise (*Phocoena phocoena*) in the Danish North Sea gillnet fisheries. Preliminary results." In Proceedings of the Scientific Symposium on the North Sea Quality Status Report 1993.
- ¹⁴⁷ Carstensen, Kim (2001): " Pressemeddelelse WWF verdensnaturfonden" , 24.8.01.

- ¹⁴⁸ Wilhjelmudvalget (2001): " Havets natur - mål og midler" , Rapport fra Wilhjelmudvalgets havgruppe.
- ¹⁴⁹ Blanner, Peter (2002): " Personlig kommentar" , Koordinator for fiskerifdelingen i WWF-DK
- ¹⁵⁰ WWF (2001): " Put environment at the heart of European fishery policy" .
- ¹⁵¹ Wilhjelmudvalget (2001): " Havets natur - mål og midler" , Rapport fra Wilhjelmudvalgets havgruppe.
- ¹⁵² Udenrigsministeriet og Miljøministeriet (1992): " Regeringens handlingsplan for de tropiske skove" .
- ¹⁵³ Folketinget (2001): " Beslutningsforslag, B 197" , juni.
- ¹⁵⁴ FN (1992): "Agenda 21 – the United Nations Programme of Action from Rio", Artikel 14.26.
- ¹⁵⁵ Wilhjelmudvalget (2001): " Natur og landbrug" , Rapport fra Wilhjelmudvalgets arbejdsgruppe vedrørende landbrug.
- ¹⁵⁶ Wilhjelmudvalget (2001): " Natur og landbrug" , Rapport fra Wilhjelmudvalgets arbejdsgruppe vedrørende landbrug.
- ¹⁵⁷ FAO, (1996): " Rome Declaration on World Food Security" .
- ¹⁵⁸ FAO, (1996): " World Food Summit Plan of Action" .
- ¹⁵⁹ Ministeriet for Fødevarer, Landbrug og Fiskeri (1999): " Politik, produktion og forbrug" , Fødevareministeriets årsrapport.
- ¹⁶⁰ FN (1992): "Agenda 21 – the United Nations Programme of Action from Rio", Artikel 14.26. Oversat af redaktionen.
- ¹⁶¹ FN (1992): "Agenda 21 – the United Nations Programme of Action from Rio", Artikel 14.45 b). Oversat af redaktionen.
- ¹⁶² Ministeriet for Fødevarer, Landbrug og Fiskeri (2000): " Fødevarer som offentligt anliggende - Sikkerhed, sundhed og kvalitet" , Regeringens Fødevarepolitiske Redegørelse II.
- ¹⁶³ Ministeriet for Fødevarer, Landbrug og Fiskeri (2000): " Fødevarer som offentligt anliggende - Sikkerhed, sundhed og kvalitet" , Regeringens Fødevarepolitiske Redegørelse II.
- ¹⁶⁴ Wilhjelmudvalget (2001): " Natur og landbrug" , Rapport fra Wilhjelmudvalgets arbejdsgruppe vedrørende landbrug.
- ¹⁶⁵ Wilhjelmudvalget (2001): " Natur og landbrug" , Rapport fra Wilhjelmudvalgets arbejdsgruppe vedrørende landbrug.
- ¹⁶⁶ Danske Vandværkers forening (1998): " Politikpapir om nitrat" .
- ¹⁶⁷ Wilhjelmudvalget (2001): " Natur og landbrug" , Rapport fra Wilhjelmudvalgets arbejdsgruppe vedrørende landbrug.
- ¹⁶⁸ Danmarks Miljøundersøgelser (2001): " Atmosfærisk deposition 2000" . Faglig rapport nr. 374.
- ¹⁶⁹ Wilhjelmudvalget (2001): " Natur og landbrug" , Rapport fra Wilhjelmudvalgets arbejdsgruppe vedrørende landbrug.

¹⁷⁰ Danmarks Miljøundersøgelser (2000): " Miljø- og naturmæssige konsekvenser af en ændret svineproduktion" , Faglig rapport nr. 311.

¹⁷¹ Bichel-udvalget (1999): " Rapport fra hovedudvalget" , Bichel-udvalget (Udvalget til vurdering af de samlede konsekvenser af en afvikling af pesticidanvendelsen).

¹⁷² Bichel-udvalget (1999): " Rapport fra hovedudvalget" , Bichel-udvalget.

¹⁷³ Danmarks og Grønlands Geologiske Undersøgelse (2000): " Grundvandsovervågning 2000" .

¹⁷⁴ Fødevarerministeriet (1995): " Aktionsplan for fremme af den økologiske fødevarerproduktion i Danmark" .

¹⁷⁵ Det Økologiske Fødevareråd (1999): " Aktionsplan II Økologi i udvikling" , Fødevarerministeriet.

¹⁷⁶ Plantedirektoratet (2001): " Økologiske jordbrugsbedrifter 2000" , Ministeriet for Fødevarer, Landbrug og Fiskeri.

¹⁷⁷ GfK Danmark A/S (2001): " GfK consumerscan 2000 og 2001" .

¹⁷⁸ GfK Danmark A/S (2001): " GfK consumerscan 2000 og 2001" .

¹⁷⁹ Sall&Sall (2000): " Analyse af afsætningsituationen for økologiske fødevarer" , Ministeriet for Fødevarer, Landbrug og Fiskeri, Direktoratet for FødevarerErhverv.

¹⁸⁰ Ministeriet for Fødevarer, Landbrug og Fiskeri (2000): " Fødevarer som offentligt anliggende - Sikkerhed, sundhed og kvalitet" , Regeringens Fødevarerpolitiske Redegørelse II.

¹⁸¹ Ministeriet for Fødevarer, Landbrug og Fiskeri (2000): " Fødevarer som offentligt anliggende - Sikkerhed, sundhed og kvalitet" , Regeringens Fødevarerpolitiske Redegørelse II.

¹⁸² Ministeriet for Fødevarer, Landbrug og Fiskeri (2000): " Fødevarer som offentligt anliggende - Sikkerhed, sundhed og kvalitet" , Regeringens Fødevarerpolitiske Redegørelse II.

¹⁸³ Danmarks Miljøundersøgelser (1999): " Forbrug af økologiske fødevarer. Del 1: Den økologiske forbruger" , Faglig rapport nr. 272.

¹⁸⁴ Det Økologiske Fødevareråd (1999): " Aktionsplan II Økologi i udvikling" , Ministeren for Fødevarer, Landbrug og Fiskeri.

¹⁸⁵ Ministeriet for Fødevarer, Landbrug og Fiskeri (2000): " Fødevarer som offentligt anliggende - Sikkerhed, sundhed og kvalitet" , Regeringens Fødevarerpolitiske Redegørelse II.

¹⁸⁶ EU (1999): " Rådets Forordning nr. 1259/1999 af 17.maj 1999 om fastlæggelse af regler for den fælles landbrugspolitik's ordninger for direkte støtte" .

¹⁸⁷ EU (1999): " Rådets Forordning nr. 1259/1999 af 17.maj 1999 om fastlæggelse af regler for den fælles landbrugspolitik's ordninger for direkte støtte"

¹⁸⁸ Fogtmann, Marianne (2002): " Fødevarerminister afskaffer miljø-straf" , Landsbladet, uge 8.

¹⁸⁹ Wilhjelmudvalget (2001): " Natur og landbrug" " , Rapport fra Wilhjelmudvalgets arbejdsgruppe vedrørende landbrug.

¹⁹⁰ FN (1992): "Agenda 21 – the United Nations Programme of Action from Rio", Artikel 14.26. Oversat af redaktionen.

¹⁹¹ FAO, (1996): " Rome Declaration on World Food Security" , statement 2. Oversat af redaktionen.

¹⁹² FAO, (1996): " World Food Summit Plan of Action" , 4. Oversat af redaktionen.

¹⁹³ FAO, (1996): " World Food Summit Plan of Action" , 4 (4.2 c). Oversat af redaktionen.

¹⁹⁴ Ministeriet for Fødevarer, Landbrug og Fiskeri (2000): " Fødevarer som offentligt anliggende – Sikkerhed, sundhed og kvalitet" , Regeringens Fødevarerpolitiske Redegørelse II.

¹⁹⁵ Det Økologiske Råd (2002): " Verden af i morgen – skabes i dag" , Det Økologiske Råds forslag til: En langsigtet dansk strategi for bæredygtig udvikling med globale hensyn.

¹⁹⁶ Frandsen, Søren Elkær et al. (2001): " Reform af EU's sukkerpolitik – Konsekvenser for EU og udviklingslandene." Rapport nr. 126, Statens Jordbrugs- og Fiskeriøkonomiske Institut, Ministeriet for Fødevarer, Landbrug og Fiskeri.

¹⁹⁷ Frandsen, Søren Elkær et al. (2001): " Reform af EU's sukkerpolitik – Konsekvenser for EU og udviklingslandene." Rapport nr. 126, Statens Jordbrugs- og Fiskeriøkonomiske Institut, Ministeriet for Fødevarer, Landbrug og Fiskeri.

¹⁹⁸ Oxfam (2001): " Harnessing Trade for Development" , Oxfam Briefing Paper 1.

¹⁹⁹ Folketinget (2001): Folketingsvedtagelse V79 af 3.5.01

²⁰⁰ Jensen, Trine Vig og Aage Walter-Jørgensen (2001): " The CAP and the International Trade Negotiations." Rapport nr. 123, Statens Jordbrugs- og Fiskeriøkonomiske Institut, Ministeriet for Fødevarer, Landbrug og Fiskeri.

²⁰¹ FN (1992): " Agenda 21 – the United Nations Programme of Action from Rio" , Artikel 4.8.

²⁰² FN (1992): " Agenda 21 – the United Nations Programme of Action from Rio" , Artikel 4.7 (a). Oversat af redaktionen.

- ²⁰³ FN (1992): " Agenda 21 - the United Nations Programme of Action from Rio" , Artikel 4.7 (b). Oversat af redaktionen.
- ²⁰⁴ FN (1997): " Programme for the Further Implementation of Agenda 21" , FN's 19. særlige generalforsamling, Artikel 28.
- ²⁰⁵ Miljøstyrelsen (1998): " Redegørelse om den produktorienterede miljøindsats" .
- ²⁰⁶ Miljøstyrelsen (2001): " Revision af Miljøstyrelsens redegørelse om den produktorienterede miljøindsats" .
- ²⁰⁷ FN (1992): " Agenda 21 - the United Nations Programme of Action from Rio" , Artikel 4.18. Oversat af redaktionen.
- ²⁰⁸ FN (1997): " Programme for the Further Implementation of Agenda 21" , FN's 19. særlige generalforsamling, Artikel 28 f). Oversat af redaktionen.
- ²⁰⁹ Regeringen (2002): " Fælles fremtid - udvikling i balance" , forslag til Danmarks nationale strategi for bæredygtig udvikling.
- ²¹⁰ Miljøstyrelsen (2001): " Revision af Miljøstyrelsens redegørelse om den produktorienterede miljøindsats" .
- ²¹¹ Miljøstyrelsen (2001): " Revision af Miljøstyrelsens redegørelse om den produktorienterede miljøindsats" .
- ²¹² Finansministeriet (2001): " Miljøvurdering af finanslovsforslaget for 2002" .
- ²¹³ Finansministeriet (2001): " Miljøvurdering af finanslovsforslaget for 2002" .
- ²¹⁴ Miljøstyrelsen (2001): " Revision af Miljøstyrelsens redegørelse om den produktorienterede miljøindsats" .
- ²¹⁵ Røpke, Inge (2000): " Dansk naturpolitik - viden og vurderinger" , temarapport 1, Naturrådet.
- ²¹⁶ Adriaanse, A. et al. (1991): " The Material Basis of Industrial Economies" , World Resource Institute.
- ²¹⁷ Miljøstyrelsen (1996): " En styrket produktorienteret miljøindsats" , debatoplæg.
- ²¹⁸ Røpke, Inge (2000): " Dansk naturpolitik - viden og vurderinger" , temarapport 1, Naturrådet.
- ²¹⁹ Miljø- og Energiministeriet (1995): " Natur- og miljøpolitisk redegørelse 1995" .
- ²²⁰ FN (1992): " Agenda 21 - the United Nations Programme of Action from Rio" , Artikel 4.24.
- ²²¹ FN (1992): " Agenda 21 - the United Nations Programme of Action from Rio" , Artikel 4.11.
- ²²² Skatteministeriet (2000): " Grønne afgifter - sætter pris på miljøet" .
- ²²³ Skatteministeriet (2000): " Grønne afgifter - sætter pris på miljøet" .

- ²²⁴ OECD (1999): " Environmental Performance Review Denmark" .
- ²²⁵ Miljøministeriet (2002): " Fart på grøn markedsøkonomi" , pressemeddelelse 22.2.02.
- ²²⁶ Miljøstyrelsen (1999): " Program For Renere Produkter mv. 1999 -2002" .
- ²²⁷ Finansministeriet (2001): " Miljøvurdering af finanslovsforslaget for 2002" .
- ²²⁸ Finansministeriet (2000): " Miljøvurdering af finanslovsforslaget for 2001" .
- ²²⁹ FN (1992): " Agenda 21 - the United Nations Programme of Action from Rio" , Artikel 4.20.
- ²³⁰ FN (1992): " Agenda 21 - the United Nations Programme of Action from Rio" , Artikel 4.21.
- ²³¹ FN (1997): " Programme for the Further Implementation of Agenda 21" , FN's 19. særlige generalforsamling, Artikel 28k).
- ²³² FN (1997): " Programme for the Further Implementation of Agenda 21" , FN's 19. særlige generalforsamling, Artikel 28f).
- ²³³ Finansministeriet (2001): " Miljøvurdering af finanslovsforslaget for 2002" .
- ²³⁴ Finansministeriet (2001): " Miljøvurdering af finanslovsforslaget for 2002" .
- ²³⁵ Læssø, Jeppe og Inge Røpke (1999): " Livsstilsforandring, forbrug og miljø - hvilken indsigt er nødvendig" .
- ²³⁶ Det Økologiske Råd (2001): " Blomsten og svanen - virker mærkerne? - et udspil til debat om Blomsten og Svanen som miljøpolitiske virkemidler" .
- ²³⁷ Miljømærkesekretariatet (2001): " Miljømærkenyt nr. 4" , Nyhedsbrev, juni.
- ²³⁸ GFK-Danmark A/S (2001): " GFK-Consumer Scan 2000 og 2001" .
- ²³⁹ <http://www.mst.dk>
- ²⁴⁰ FN (1992): " Agenda 21 - the United Nations Programme of Action from Rio" , Artikel 36.1. Oversat af redaktionen.
- ²⁴¹ FN (1992): " Agenda 21 - the United Nations Programme of Action from Rio" , Artikel 36.3. Oversat af redaktionen.
- ²⁴² FN (1992): " Agenda 21 - the United Nations Programme of Action from Rio" , Artikel 36.5(b). Oversat af redaktionen.
- ²⁴³ Mogensen, Finn & Kirsten Nielsen (1999): " Spørgeskemaundersøgelse af eleveres holdning og viden om miljøspørgsmål" , Foreningen af Danske Biologer & Forskningscenter for Miljø- og Sundhedsundervisning Danmarks Lærershøjskole.
- ²⁴⁴ 92-gruppen (2001): " Miljøundervisning i Danmark - en forundersøgelse til 92-gruppens projekt om global miljøundervisning" .

---

²⁴⁵ Baltic 21 (2000): " Haga-deklarationen" .

²⁴⁶ Baltic 21 (2002) : " An Agenda 21 for Education in the Baltic Sea Region - Baltic 21E" , Baltic 21 Series No x/02.

²⁴⁷ FN (1992): " Agenda 21 - the United Nations Programme of Action from Rio" , Artikel 4.23. Oversat af redaktionen.

²⁴⁸ Jensen, Mette Lise & Stig Yding Sørensen (2001): " Mens vi venter på de grønne indkøbere" , CASA.

²⁴⁹ Miljø- og Energiministeriet (1999): " Natur- og Miljøpolitisk Redegørelse 1999" .

²⁵⁰ Jensen, Mette Lise & Stig Yding Sørensen (2001): " Mens vi venter på de grønne indkøbere" , CASA.

²⁵¹ Miljø- og Energiministeriet (1999): " Natur- og Miljøpolitisk Redegørelse 1999" .

²⁵² Honoré, Christian (2001): " Dokumentation af offentlige grønne indkøb" , Arbejdsrapport, Miljøstyrelsen Nr. 20.

²⁵³ Miljøstyrelsen (2001): " Revision af Miljøstyrelsens redegørelse om den produktorienterede miljøindsats" .

²⁵⁴ Folketinget (1995): " Dagsordenstekst D14"